

ભારતીય સંસ્કૃતિ

અને બીજા લેખો

લેખક :

કનૈયાલાલ મા. શુનશી

ભિક્ષુ અમંતાલંકૃતી પ્રસાદી
અસ્તુ આહિત્ત વર્ધક કાર્યાલય

૬૦ બેઠ પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદલી રોડ મુંબઈ-૨

63 ગ
૫૮

બાર આના

ॐ ओ३म् *

पुस्तक-संख्या

पंजिका-संख्या

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां
लगाना वर्जित है । कोई महाशय १५ दिन से
अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख
सकते । अधिक देर तक रखने के लिये पुनः
आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये ।

63 ग/५८	
२२ २१५	
तिथि ११.२.२००४	
गुरुकुल प्रन्थालय काँगड़ी.	

कैलाश मठ

मधुदह

गुरुकुल काँगड़ी

हरिद्वार

अन्तर काल

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CHECKED 1973
Initial

४०३१-४०३१ प्रसक्तितान्त्रिका

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

ભારતીય સંસ્કૃતિ

અને બીજા લેખો

લેખક :

કનૈયાલાલ મા. સુનશી

ત્રિલોકી અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૬: બદ પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઇ-૨

બાર આના

આવૃત્તિ : પ્રથમી

સંવત : ૨૦૦૪

પ્રલ : ૫૫૦૦

[સર્વ હક્ક સ્વાધીન છે.]

મુદ્રક અને પ્રકાશક :

ત્રિભુવનદાસ દં ૬૦ ૬૪૨,

સરતું સાહિત્ય મુદ્રણાલય,

રાયખડ :: અમદાવાદ

નિવેદન

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના નામથી ગુજરાતમાં કેણુ અજ્ઞાણ છે? કાયદાના ક્ષેત્રમાં, જાહેર જીવનમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિના ટકાવને માટે ધગશ રાખનારાઓમાં તેઓ મોખરાનું સ્થાન ભોગવે છે. સાહિત્યમાં 'યુગપ્રવર્તક' તરીકે તેમની ગણના થઈ છે. વિચારની વિપુલતા સાથે તેમના લખાણની શૈલી અપ્રતિમ છે. ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવું એ એમનો જીવનભરનો સતત પ્રયાસ છે.

તેમનાં પુસ્તકો અને લખાણો વિદ્વદ્ભોગ્ય છે, એવી સામાન્ય માન્યતા સાચી નથી એમ અમારું માનવું છે. લોક-ભોગ્ય 'આમ સાહિત્ય'માં તેમનું સ્થાન હોવું જોઈએ એમ અમને લાગ્યા કર્યું છે. આ સૂચનાનો તેમણે નિઃસંકોચપણે સ્વીકાર કરીને એમને આ પુસ્તક છાપવાની રજા આપી છે, એ માટે દ્રસ્તીઓ તરફથી તેમને ધન્યવાદ આપતાં આનંદ થાય છે.

હિંદુસ્થાનની પ્રજાને ટકાવી રાખનાર અને અંતે તેને જગતભરમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી આપનાર સંસ્કૃતિનો આ પુસ્તકમાં સુંદર અને આહ્વાદક રીતે ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. મહા ગુજરાતના જે વર્ગને આ વિચારો અત્યાર સુધી અપ્રાપ્ય હતા, તે વર્ગને આ પુસ્તક પ્રગટ કરીને લાલ આપતાં અમને ઘણું આનંદ થાય છે. આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઈનામ તરીકે જરૂર અપાવું જોઈએ એવો અમારો નમ્ર મત છે.

મુંબઈ,
તા. ૧-૬-'૪૬

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય દ્રસ્તના દ્રસ્તીઓ વતી
મયુ મુખેશ્વર (પ્રમુખ)

અનુક્રમ

ભારતીય સંસ્કૃતિ...	...	...	૯
સંયુક્ત કુટુંબ	...	...	૧૩
વર્ણાશ્રમ	...	...	૧૬
આર્યાવર્ત	...	...	૨૩
આત્મવિકાસ	...	...	૨૬
નૈતિક કાર્ય-કારણનો નિયમ	...	...	૩૧
નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થા ને			
અર્વાચીન દષ્ટિસ્વરૂપ	...	...	૩૫
પ્રતિકાર-શક્તિ	...	...	૪૫
સર્જનાત્મક પ્રતિકાર	...	...	૫૦
અહિંસા	...	...	૫૮
થવું કે કરવું ?	...	...	૬૪
ભય કેમ જિતાય ?	...	...	૬૮
સત્યની સાધના	...	...	૭૩
ધર્મ-પ્રણિધાન	...	...	૭૮
માનવતાનાં આર્ષદર્શન	...	...	૮૬

“સસ્તુ” સાહિત્ય ” એટલે “ભાષામાં ભાષુ” સાહિત્ય ”

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

૧૮ પુસ્તકોની સાહસભરી નવી યોજના

પ્રૌઢ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય તેવાં અને ઓછું બજેટમાંએ રસ-પૂર્વક વાંચી-સમજી શકે, એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના આ સંસ્થા તરફથી તૈયાર કરવામાં આવી છે; અને તેનું સંપાદન જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન) કરે છે. પહેલી યોજના મુજબ એમાં નીચે જણાવેલાં ૧૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે:-

આ યોજનાનાં બધાં પુસ્તકો આવા મોટા અક્ષરોમાં છપાયાં છે.

૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) લે. શ્રી. કરસનદાસ માણેક
★ જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ૧૨૮ ૦-૧૦ ૦-૨
૨. રાખની ઢગલી : (સચિત્ર) લે. શ્રી. ‘ સૌન્દર્ય ’
★ વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ ૧૨૮ ૦-૧૦ ૦-૨
૩. હાસ્ય-તરંગ : (સચિત્ર) લે. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હં. દવે
★ જીવનમાં દરરોજ જેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો ૧૫૦ ૦-૧૦ ૦-૨
૪. જીવનની કલા : લે. શ્રી. રવિશંકર મહેતા
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ૧૪૦ ૦-૧૦ ૦-૨
૫. જગતમાં જાણવા જેવું : (સચિત્ર) લે. શ્રી. છાયાલાલ કામદાર
★ જગતની અદ્ભુતતા ને ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય ૧૨૮ ૦-૧૦ ૦-૨
૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લે. શ્રી. ‘ સોપાન ’
★ એક જીવનપલટાની કરુણ-મંગલ સળંગ વાર્તા ૧૪૦ ૦-૧૦ ૦-૨
૭. ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે. શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૧૩૬ ૦-૧૦ ૦-૨
૮. ગૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) લે. શ્રી. “ સમાજશાસ્ત્રી ”
★ ઘરમાં સુખ ને સંપત્તી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો ૧૨૮ ૦-૧૦ ૦-૨
૯. ગામડું બોલે છે : (સચિત્ર) લે. શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા
★ હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન , ૧૪૪ ૦-૧૦ ૦-૨

૧૦. ગૃહજીવનનાં દ્રશ્યો : (સચિત્ર) લેખિકા : શ્રી. કુમુદ શેઠ
 * આપણાં ગૃહ-કુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો ૧૩૨ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૧. ભારે ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે. કાન્તલાલ પરિખ
 * ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય ૧૩૬ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૨. આરોગ્યસાધના : લે. કુંગરશી ધરમશી સંપટ
 * આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન ૧૪૮ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૩. ભગવાનનાં છોરુ : (સચિત્ર) લેખક : પુરાતન ભુવ
 * હરિજનોના જીવન-પ્રસંગોનો હૂબહૂ ચિતાર ૧૩૬ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૪. સાહસિકથાઓ : લે. રમણિક અરાલવાળા
 * લોકકલ્યાણ અર્થે સાહસ કરનાર વીરોની કથાઓ ૧૪૦ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૫. ગુજરાતના સેવકો : લે. ચન્દ્રકાન્ત શાહ
 * ગુજરાતના ૪ મૂક સેવકોનાં જીવનચરિત્રો ૧૧૬ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૬. પટલાઈના પેચ ભા. ૧લો : લે. ઈશ્વર પેટલીકર
 * સામાજિક કુરુદિઓપર વેધક દષ્ટિપાત ૧૫૨ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૭. પટલાઈના પેચ ભા. ૨જો : લે. ઈશ્વર પેટલીકર
 * સામાજિક કુરુદિઓપર વેધક દષ્ટિપાત ૧૭૬ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૮. ગીતહોરી અને બીજાં નાટકો : લે. સુરેશ ગાંધી (છપાય છે.)
 તખ્તાલાયકીવાળાં પાંચ ગીત-નાટકોનો સંગ્રહ

યોજના વિષે માહિતી

- યોજનાના દરેક પુસ્તકની છૂટક કિંમત દસ આના છે.
- આ શ્રેણીનાં અઠારે પુસ્તકો માટે અગાઉથી નાણાં મોકલી નામ નોંધાવનારને માત્ર રૂ. ૧૦)માં મળશે. ટપાલરસ્તે મંગાવવા ઇચ્છનારે રૂ. ૧-૮ વધુ મોકલવો. તૈયાર થયેલાં પુસ્તકો ગ્રાહક ચતાંની સાથે જ અપાશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
 દાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

“સસ્તુ” સાહિત્ય.” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું” સાહિત્ય”

‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’

જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય-વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતમાં પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી, નાની પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. મરીખ પણ સંસ્કારી વર્ગ પણ પોતાની ગુન્મત પ્રમાણે નાની શી લાયબ્રેરી વસાવી શકે એવો આશય છે.

જાણીતા લેખકોને હાથે તૈયાર થયેલાં પુસ્તકોવાળી આ આખી શ્રેણી મંગાવી લેવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. આ શ્રેણીમાં તમને “સસ્તામાં સસ્તું” અને “ઊંચું” સાહિત્ય મળે છે. આ શ્રેણીમાં દર મહિને નવાં ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે. હાલ (નવેમ્બર ૧૯૪૬ સુધીમાં) નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો મળે છે:-

પ્રેમપંથ-લે. ગાંધીજી	...	...	...	૬૪	૦-૩	૦-૧
ગીતાસંકલન:-સં. શ્રી રમણ મહર્ષિ: બીજા ત્રણ સંકલનો સાથે પર	...	...	...	૦-૩	૦-૧	૦-૧
ગીતાપોથી-ભગવદ્ગીતાની બાળપોથી-કર્મયોગના	...	...	...	૧૦૪	૦-૬	૦-૧
૧૨મ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમન્વૃત્તિ સાથે	...	...	...	૧૬	૦-૧૧	૦-૧
મણિરત્નમાળા-શ્રીમત્ શંકરાચાર્યકૃત: સરળ અર્થ સાથે	...	...	...	૭૨	૦-૩	૦-૧
જ્ઞાન અને કર્મ-લે. સ્વામી અદ્વૈતાનંદ	...	...	...	૪૮	૦-૩	૦-૧
આર્ય, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો	...	...	...	૪૮	૦-૩	૦-૧
સમન્વય-લે. પંડિત બહેચરાસ દોશી	...	...	...	૬૪	૦-૩	૦-૧
નારદનાં ભક્તિમુત્રો-મૂળ શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	...	...	...	૬૪	૦-૩	૦-૧
જ્ઞાનનાં ઝરણાં-(આવૃત્તિ ૨જ) લે. માધવતીર્થ: ...	...	...	...	૪૮	૦-૩	૦-૧
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-(બિઅધ્યાયી) મૂળ શ્લોકો તથા અર્થ સાથે	...	...	...	૬૬	૦-૬	૦-૧
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-અનેક રસપ્રદ બોધક પ્રસંગો-ઉપદેશો	...	...	...	૮૮	૦-૫	૦-૧
શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ-બોધદાયક ઉપદેશો	...	...	...	૪૦	૦-૩	૦-૧
મનને-(કાવ્ય) શ્રી. હેમંતકુમાર નીલકંઠ	...	...	...	૬૪	૦-૩	૦-૧
કણ્ઠાભરણમ-મુખપાઠ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થનામંત્રો-અર્થ સાથે	...	...	...	૫૬	૦-૩	૦-૧
ઉચ્ચ જીવન-લે. ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્રજારાય દેસાઈ	...	...	...	૪૮	૦-૩	૦-૧
ધ્યાન અને જ્ઞાન-લે. સ્વામી માધવતીર્થ: નવી આવૃત્તિ	...	...	...	૬૪	૦-૬	૦-૧
ઉત્તરગીતા-તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ: મૂળ શ્લોકો સાથે	...	...	...	૫૨	૦-૩	૦-૧
સતી સાવિત્રી-સંલવાન ને સાવિત્રીની રોચક કથા	...	...	...	૫૬	૦-૩	૦-૧
જેસલ ને તોરણ તથા જાલધર ને ગોપીચંદ-સ્વ. કલાપી	...	...	...			

મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભતૂંહરિ ને વિક્રમ	,,	,,	૪૮	૦-૩	૦-૧
ભક્તરાજ હનુમાન-દેવું જીવનચરિત્ર	...	...	૭૬	૦-૬	૦-૧
શ્રીમત શંકરાચાર્ય-(સચિત્ર) લેખક : પુરાતન જીય					
જગદ્ગુરુ આદ્ય શંકરાચાર્યનું દેવું જીવન અને કવન			૪૮	૦-૩	૦-૧
શ્રીતૈલંગ સ્વામી-વિશુદ્ધાનંદ તથા પાઠહારીબાબાનાં ચરિત્રો			૮૮	૦-૪	૦-૧
બાળકોના વિવેકાનંદ-લેખક પ્રફુલ્લ ઠાકોર	...	...	૬૪	૦-૪	૦-૧
ભગવાન બુદ્ધ-(સચિત્ર) લેખક પુરાતન જીય					
બોધક જીવનપ્રસંગો આલેખનું દેવું ચરિત્ર	...	...	૫૬	૦-૪	૦-૧
નાનભટ્ટ બાપા-એક આદર્શ વૈદ્ય	...	...	૭૨	૦-૩	૦-૧
અબજબાપા-આદર્શ સંત	...	...	૬૪	૦-૪	૦-૧
સંત કબીર-(સચિત્ર) સચોટ પ્રસંગો આલેખનું દેવું ચરિત્ર			૫૬	૦-૩	૦-૧
ધાવજીની ધાર અને બીજી વાતો-લેખક ચુનીલાલ મડિયા :					
માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો...			૭૬	૦-૩	૦-૧
કાળમુખી અને બીજી વાતો-(સચિત્ર) લેખક ચુનીલાલ મડિયા					
કાઠિયાવાડી જીવનની રસિક પણુ નિર્દોષ ૫ વાતો			૬૪	૦-૩	૦-૧
કેરીની મોસમ અને બીજી વાતો-લેખક : 'શયદા'					
માનવહૃદયની સારી-નરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો			૭૫	૦-૫	૦-૧
અણોળો અને નવું રેલવે સ્ટેશન-શ્રી. ચુનીલાલ વં શાહ			૬૦	૦-૪	૦-૧
જીવનનો મર્મ-લેખક : 'સોપાન'	...	...	૮૪	૦-૬	૦-૧
નવજવાન	,,	...	૬૪	૦-૪	૦-૧
અહિંસાનું રહસ્ય	,,	...	૭૨	૦-૪	૦-૧
એ વૃદ્ધ પુરુષ!	,,	...	૫૬	૦-૪	૦-૧
આશાને અજવાળે	,,	...	૫૬	૦-૪	૦-૧
શ્રીમંતોનો સડો-(કાવ્ય) લેખક શ્રી. ઈશ્વર ઘોળકિયા		...	૬૪	૦-૪	૦-૧
સમ્રાટ શ્રેણિક અને દેવી નંદા-જૈન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ			૬૪	૦-૩	૦-૧
નયભારતી-(કાવ્ય) 'શયદા' ભારતની ચડતી-પડતીનું દ્વિદર્શન			૩૬	૦-૬	૦-૧
એકંદર બધાં પુસ્તકો સાથે મંગાવનારે પોસ્ટેજ રૂ. ૧ મોકલવો.			રૂ. ૯-૩-૬		

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨

ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતીય સંસ્કૃતિનો ખરો અર્થ શોધવાનો પ્રયાસ હું ઘણાં વરસથી ફરીફરીને કરતો આવ્યો છું. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો એ સંસ્કૃતિને ‘ધર્મ’ કહેતા. જે ભાવનાઓ, માન્યતાઓ, વિચારો, આદર્શો ને પ્રવૃત્તિઓ જીવનને સાર્થક અને રસમય બનાવે છે અને સાહિત્ય તથા દેશને પ્રેમપાત્ર બનાવે છે, એ સર્વનો સરવાળો તે ધર્મ—એવો અર્થ તેમના મનમાં અભિપ્રેત હતો. આજે હું એને વિષેના મારા છૂટાછૂટા વિચારોને ભેગા કરવા મથું છું; ભારતીય વિદ્યાના આત્મા વિષેની મારી કલ્પના કેવી છે તે સમજાવવા ઇચ્છું છું.

‘આર્ય’ અને ‘આર્યત્વ’ એ શબ્દો જુદાજુદા માણસોએ જુદેજુદે સમયે જુદાજુદા અર્થમાં વાપર્યા છે. હિટલરના તેના ઉપયોગે ઇતિહાસમાં પહેલીવાર તેમાં એવા અર્થોનું આરોપણ કર્યું છે, જે અર્થો ખરા હોય તો આપણે શરમથી માથાં નીચાં કરવાં પડે. આપણા દેશની વાત કરીએ. હિંદીઓને ‘આર્ય’ જાતિના કહીએ તો તેનો અર્થ કદાચ એવો થાય ખરો, કે આર્યત્વ એ પેઢીઉતાર મળનારી વસ્તુ છે. પણ ‘આર્ય’ એ વિશેષણ સંસ્કૃતિને લગાડીએ, ત્યારે તેમાં લોહીની વિશુદ્ધિ કે બ્રાહ્મણિયા અતડાપણું—એમાંથી એકેની ગંધ આવતી નથી. હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણોની નસોમાં કેટલું દ્રાવિડ લોહી વહે છે એ કોણ કહી શકે? અનાર્ય વંશમાંથી ઊતરી આવેલા ઘણા પુરુષો ઋષિપદ સુધી ચડ્યા છે. મધ્યયુગમાં કબીરે એ સંસ્કૃતિને લોકપ્રિય નહોતી કરી? અને ચૈતન્યના મુખ્ય શિષ્યો—રૂપા ગોસ્વામી, સનાતન ગોસ્વામી અને તેમના ભત્રીજા જીવા ગોસ્વામી, જેઓ ઇસ્લામ છોડીને હિંદુધર્મમાં આવેલા હતા,

તેમણે ભાગવતધર્મનો શુદ્ધ ને અકલુષિત સંપ્રદાય નહોતો સ્થાપ્યો ? આપણે ડહાપણનો ડોળ ડોરે મૂકીને સાચી હકીકતો સમજવી ઘટે છે. આર્યધર્મનાં સર્જન, પોષણ અને પ્રચાર કરનારમાં એવા પુરુષો હતા, જેમના સંસ્કાર આર્યત્વના હતા ખરા; પણ જેમને સાવ શુદ્ધ લોહીવાળા આર્યો ન કહી શકાય. આમ આર્યસંસ્કૃતિનો અર્થ છે ભારતીય સંસ્કૃતિ—જે સ્ત્રી-પુરુષોએ જ્ઞાનપૂર્વક કે અનાયાસે ભારતવર્ષની સાથે તાદાત્મ્ય સાધ્યું છે, તેમના વિચારો, આદર્શો ને પુરુષાર્થોના પાયા પર ભારતવર્ષમાં રચાયેલી સંસ્કૃતિ.

પણ ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દની વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે. ઘણીવાર સંસ્થાઓને—એટલે કે જે અચેતન સામગ્રી વાટે સંસ્કૃતિ કામ કરે છે, જે સંસ્કૃતિનાં ઉપકરણ છે, તેને જ સંસ્કૃતિ માની બેસવાની ભૂલ કરવામાં આવે છે. સર હેત્રી મેઈને, પાશ્ચાત્ય જગતમાં સામાજિક વિકાસનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, ભારતવાસીઓ અને કેટલીક આદિવાસી પ્રજાઓની સામાજિક સ્થિતિ પરથી નિર્ણયો બાંધ્યા. તેમણે અને તેમની પછીના ઘણા લેખકોએ એ સામાજિક પરિસ્થિતિને અને સંસ્થા, કુળ, ગોત્ર, પિતૃમૂલ કુટુંબ અને સંયુક્ત કુટુંબ જેવી સંસ્થાઓને આર્યસંસ્કૃતિની વિશિષ્ટ લાક્ષણિક કૃતિઓ માની લીધી. મેઈને કહ્યું, કે હિંદુઓ તેમના સ્મૃતિગ્રંથોને પ્રતાપે ‘નિર્ણય અને વિકૃત એવા સુધારા’માં સપડાયેલા છે, જ્યારે રોમન લોકોની પાસે ‘કાયદો’ હોવાથી તેઓ ‘આવા દુર્ભાગ્યમાં ફસાવાના સંભવ માત્રમાંથી બચી ગયા છે.’ આવું વ્યાપક વિધાન જેમ હાસ્યાસ્પદ છે, તેમ નિરાધાર પણ છે. રોમનો અને તેમની સામાજિક સંસ્થાઓને ટકાવી રાખનાર સંસ્કૃતિ, અને અવનિતલ પરથી અદૃશ્ય થઈ

ગયાં છે, જ્યારે હિંદુઓ અને તેમની સંસ્કૃતિ હજી ટકી રહી છે અને એવી જીવનશક્તિ ઢાળવી રહી છે, જેની ઘણી યુવાન પ્રજાઓને અદેખાઈ આવે. યુરોપિયન વિદ્વાનોએ અને તેમને પગલે ચાલીને તેમના હિંદી શિષ્યોએ હિંદુ કાયદો અને તેમાં વિરાજતી સંસ્કૃતિનો છેક જ અવગો અર્થ કર્યો છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં, એ સંસ્કૃતિ જે સામાજિક સંસ્થાઓ દ્વારા પોતાનું કામ ચલાવે છે તે સંસ્થાઓ જગતના સર્વ ભાગમાં, મનુષ્યજાતિના વિકાસની અસુક અવસ્થાઓમાં, હમેશાં મોજૂદ હોય છે. એ સંસ્થાઓ આર્યોએ કાઢેલી જીવનની કલ્પનાનું જ દ્રશ્ય છે એમ ન કહી શકાય. પણ બીજી જગ્યાએ એ સંસ્થાઓ કરમાઈને ખરી પડી. હિંદુસ્તાનમાં એ સંસ્થાઓ ટકી રહી છે, તે પ્રતાપ આર્યધર્મે તેમાં સિંચેલા ચેતનના અને તેમાં આરોપેલા આદર્શોના જ છે એમાં શંકા નથી. એટલે આ આદર્શો ને તેને આધારે રચાયેલાં મૂલ્યાંકનો તે જ આર્ય-સંસ્કૃતિ છે અને તેથી આપણે તેમનાં અવલોકન અને અધ્યયન કરવાં ઘટે છે.

એક તરફ સુધારો (સિવિલિઝેશન) અને સામાજિક પરિસ્થિતિ યા સંસ્થાઓ અને બીજી તરફ સંસ્કૃતિ (કલ્ચર)—એ બે વચ્ચેનો ભેદ જાણવો ને સમજવો ઘટે છે. તો જ ‘સંસ્કૃતિ’નો ખરો અર્થ સમજી શકાય. સંસ્કૃતિ (કલ્ચર) એટલે સુધારો (સિવિલિઝેશન) નથી.

આર્યસંસ્કૃતિ એ માત્ર જીવનની સાધનસમૃદ્ધિ નથી. વૈદિક ઋષિની માતા જે ઘંટીએ ઢળતી, જે હોડીમાં રામ-સીતાએ સરયૂ જોળાંગી, જે રેંટિયામાં આજે ઘણા આર્યત્વ જીએ છે, તે સંસ્કૃતિ નથી. હિંદની સાધનસમૃદ્ધિ, એટલે એની વૈજ્ઞાનિક અને સંસ્થાકીય સંપત્તિ, યુગેયુગે બદલાઈ છે;

અથવા બીજાઓ પાસેથી તેણે એ ઉછીની લીધી છે. આપણી નદીઓ પર ઝૂલતા પુલો, આપણાં કપડાં વણતી મિલો, આપણી આશા ને નિરાશાના પડઘા પાડતી આપણી ધારાસભાઓ, તે આપણે શોધ્યાં નથી, પણ બીજા પાસેથી આપણે લીધાં છે. એ તો મનુષ્ય માત્રનો અણખૂટ ભંડાર છે. એની અસર સંસ્કાર પર થાય, પણ સંસ્કાર એનાથી નિરાળો છે; તે જ પ્રમાણે આપણી સામાજિક પ્રણાલિકાઓ, વર્ણાશ્રમ, કુટુંબ ને લગ્નપદ્ધતિ જીવનનાં પડો છે, જીવન નથી. સામાજિક અને ધાર્મિક માન્યતાઓ-જેમના વડે સંસ્કૃતિનાં પ્રચાર ને સંરક્ષણ થતાં તે-પણ સંસ્કાર નથી. આ બધાં તો સાધનસમૃદ્ધિ સાથે કાલક્રમે બદલાતાં ચાલ્યાં આવે છે.

સંસ્કૃતિનું મૂળ તો એતિહાસિક સાતત્યના ભાનમાં-હિંદી એકતાની પ્રતીતિમાં છે; આર્યોએ જેમાં જીવનસાક્ષ્ય માન્યું તે, દેશ ને કાલથી પર એવાં સનાતન મૂલ્યોમાં છે; જીવન શું છે, એનાં હેતુ ને ધ્યેય શાં છે, એ અનાદિ પ્રશ્નોનો નિર્ણય જે જે ભાવનાઓ વડે આર્યોએ કર્યો તેમાં છે.

તે જ પ્રમાણે વિચારરાશિ એ સંસ્કૃતિ નથી, તેમ જ એકલો જ્ઞાનભંડાર એ પણ સંસ્કૃતિ ન ગણાય. સંસ્કૃતિ એટલે અસુક મૂલ્યાંકનો-જે પ્રગટ થતાં દેખાય છે કર્મકાંડનાં વિધિઓ અને પૌરાણિક કથાવાર્તાઓ દ્વારા; જીવનના ચીલાઓ ને આચારના નિયમો દ્વારા; સામાજિક પ્રણાલિકાઓ ને સંસ્થાઓ દ્વારા; ભાષા અને સાહિત્યના શબ્દસમૂહો ને રૂઢિપ્રયોગો દ્વારા; જીવનના સિદ્ધાંતો ને આદર્શો દ્વારા; કોઈ પણ સમાજને એક વિશિષ્ટ જીવંત વ્યક્તિ બનાવનાર ભાવનાઓ ને આદર્શો દ્વારા. આ મૂલ્યોનું સર્જન સમાજમાં યુગો લગી પ્રવર્તતી પ્રધાન કલ્પનાઓ કરે છે. એ કલ્પનાઓ કોઈ સાધ્યનું સાધન નથી, પણ તે પોતે જ સાધ્ય છે, જીવનનો અંતિમ આદર્શ છે.

સંયુક્ત કુટુંબ

આ વિષયની તપાસ આગળ ચલાવવી હોય તો આપણે એ શોધી કાઢવું જોઈએ, કે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આવશ્યક તરવો કયાં? કયાં અંગોને લીધે ભારતીય સંસ્કૃતિને તેનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે? સ્પષ્ટપણે દેખાય એવાં એનાં આવશ્યક અંગો આ છે: (૧) સંયુક્ત કુટુંબ, (૨) વિવાહિત જીવન, (૩) વર્ણાશ્રમધર્મ, (૪) આર્યાવર્તની કલ્પના, (૫) સંસ્કૃત ભાષાને અપાયેલું શ્રેષ્ઠ પદ, (૬) વેદને અપાયેલા પવિત્ર્યથી સૂચિત થતું ઐતિહાસિક સાતત્ય.

પ્રથમ આવશ્યક અંગ છે કુટુંબિક જીવન. એમાં પિતાના પ્રાધાન્યની સમગ્ર પ્રણાલિકા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવી છે. તેમાંથી સ્ત્રીના શિયળ વિષે જે કડક આગ્રહ ફલિત થાય છે, તેનો કહેવાતો ઉદ્દેશ તો છે વંશની શુદ્ધિ સાચવવાનો; પણ વાસ્તવિક રીતે એનાથી સચવાય છે સંસ્કૃતિની વિશુદ્ધિ. કુટુંબ કે ગોત્ર કે જ્ઞાતિનું સામુદાયિક સંગઠન 'કોઈ ને કોઈ કાળે સર્વ' પ્રબળ્યોમાં હતું. તે માત્ર ભારતવર્ષ અને ચીનમાં જ નહિ, પણ લગભગ આખા એશિયામાં ને આફ્રિકાના કેટલાક ભાગોમાં મળી આવે છે. માતાનું સ્નેહબંધન તેની સાથેના શારીરિક સંબંધને આભારી છે. પિતાનું સ્નેહબંધન માનસિક છે—કલ્પનાના લગભગ સજ્ઞાન એવા પ્રયત્ન વડે તે સરખવવા ને ટકાવવામાં આવે છે; પણ પિતાના સ્નેહબંધનમાં સર્જનશક્તિ રહેલી છે અને માતાના સ્નેહબંધન કરતાં તે ઘણું બલવત્તર નીવડ્યું છે. તેણે જગતને આખ્યાં છે—કુટુંબ, દુર્ધર્મ ગોત્રભાવના અને માનવજાતિના ભ્રાતૃત્વની કલ્પના. તેણે સ્ત્રીઓને, બાળકોને ને અપંગોને જીવનસંગ્રામમાં રક્ષણ અને રાહત પણ આપ્યાં છે.

સામાજિક-વિકાસે સરળવેલી આ સામાન્ય સંસ્થાને આર્ય-સંસ્કૃતિએ સવિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે. એ સંસ્કૃતિએ નિયમ કયો છે કે :-

(૧) પિતાનું પ્રાધાન્ય ટકાવી રાખવું. તેને માટે પિતા પ્રત્યે આદર રાખવો એટલું બસ નથી; વેદ કે પુરાણના કોઈ દેવાંશી પુરુષ સુધી કુળની વંશાવળી શોધી કાઢીને, એ સર્વ પૂર્વજોનું શ્રાદ્ધ કરવું ને ભક્તિભાવે તેમની પૂજા કરવી. તે ઉપરાંત, કુળની લાગલાગટ ત્રણ પેઢી સુધીના પુરુષ-વંશજોનું સંયુક્ત કુટુંબ ગણવું ને તેમના હિતસંબંધો એક માનવા.

(૨) માતાનું (એટલે કે પત્નીનું) પિતા (એટલે કે પતિ) સાથેનું તાદાત્મ્ય સંપૂર્ણ ને અવિચ્છેદ્ય ગણવું.

ઘણા પ્રાચીન દેશોમાં-દાખલા તરીકે ગ્રીસ અને રોમમાં-પહેલી કલ્પના સ્વીકારાઈ હતી; પણ હિંદુસ્તાનમાં તો બન્ને કલ્પનાઓ કર્મકાંડોમાં, વિધિઓમાં, માન્યતાઓમાં ને કાયદાઓમાં વણી લેવામાં આવી છે. એ કલ્પનાઓ દ્વારા પ્રત્યેક મનુષ્ય જ્ઞાનપૂર્વક, નિશ્ચયપૂર્વક અને સંકલ્પપૂર્વક પોતાના પુરુષ-પૂર્વજો ને વંશજોની સાથે એકત્ર સાધે છે. પુત્ર જન્મતાં વેંત કુળ અને ગોત્રના સુરક્ષિત વર્તુલમાં પ્રવેશ કરે છે; તે જ પ્રમાણે દરેક સ્ત્રી સંકલ્પપૂર્વક તેના પતિ સાથે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય સાધે છે; કહો કે પતિમાં સમાઈ જાય છે. તેને કેવળ વીરોની માતા થવાની, માત્ર શ્વશુરગૃહની સામ્રાજી થવાની આજ્ઞા કરવામાં નથી આવી. ‘પારાશરગૃહ્યસૂત્ર’માં કહ્યું છે તેમ, તેની પાસેથી એવી અપેક્ષા રખાય છે, કે તેના પ્રાણ પતિના પ્રાણની સાથે સંધાય, તેનાં અસ્થિ પતિનાં અસ્થિની સાથે સંધાય, તેનું માંસ પતિના માંસની સાથે, ને તેની ત્વચા પતિની ત્વચા સાથે સંધાય :

પ્રાણૈસ્તે પ્રાણાન્ સંદધામિ, અસ્થિભિરસ્થીનિ, માંસેર્માસાનિ, ત્વચા ત્વચમિતિ ।

તાદાત્મ્યની આ બન્ને પ્રકારની સાધના વડે શરીરોની એકતા નથી સધાતી; પણ સર્જનાત્મક કલ્પનાના બળ વડે આત્માની એકતા સાધવાની હોય છે.* આમ આર્યસંસ્કૃતિએ સામાન્ય પિતૃમૂલ કુટુંબને અને વિવાહિત જીવનને, વ્યક્તિગત સંકલ્પના સન્નિશ્ચય પ્રયત્ન વડે, વસ્તુતઃ તે છે તેના કરતાં કંઈક ભિન્ન કંઈક ઉચ્ચતર રૂપ આપ્યું છે. પુરુષ જન્મે સ્વતાંત્ર વ્યક્તિ છે; સ્વસંકલ્પને બળે તે કોઈ પ્રાચીન પૂર્વજમાંથી ઊતરી આવતા કુળનો સભ્ય બને છે. સ્ત્રી જન્મે સ્વતાંત્ર વ્યક્તિ છે; સર્જનાત્મક કલ્પનાના બળ વડે તે પતિની ‘અર્ધાંગી’ બને છે.x સ્વેચ્છાચારી માણસને એથી ઊલટો સંકલ્પ કરવાનો ને આડા નીકળી જવાનો અવકાશ રાખેલો છે એમાં શંકા નથી. પિતા કુટુંબને છિન્નભિન્ન કરી શકે છે; પુત્ર એના ટુકડા પાડી શકે છે; ભાઈઓ જુદા પડી આગવી મિલકત રાખી શકે છે, પણ સ્ત્રી તો પતિ સાથેનું તાદાત્મ્ય ત્યારે જ તોડી શકે જ્યારે પતિ મરી જાય, પરિવ્રાજક થાય, બ્યંડળ (કલીબ) નીવડે કે પતિત બને. કુટુંબનાં ભાંગાણુ, લગ્નમાં અતિચાર, સહેલા થઈ પડેલા લગ્નવિચ્છેદ, સ્ત્રીઓની આર્થિક અસહાયતા અને તેમાંથી નીપજતી તેમની હુર્દશા, સ્વચ્છંદી

* સરખાવો :

શાસ્ત્રપ્રયોગાદ્ વિવિધાચ્ચ વેદાદનન્યરૂપાઃ પુરુષસ્ય દારાઃ ।

—રામાયણ, કિષ્કિંધાકાંડ, અં ૨૪, શ્લો ૩૮.

x અર્ધો હ વા એષ આત્મનો યત્પત્ની । —તૈત્તિરીય સંહિતા.

અર્ધ માર્યા મનુષ્યસ્ય માર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ સખા ।

માર્યા મૂલં ત્રિવર્ગસ્ય માર્યા મૂલં તરિણ્યતઃ ॥ મહાં આદિં ૭૪-૪૦.

આમ્નાયે સ્મૃતિતન્ત્રે ચ લોકાચારે ચ સુરિમિઃ ।

શરીરાર્ધ સ્મૃતા માર્યા પુण्याપુણ્યફલે સમા ॥ —બૃહસ્પતિ

સ્ત્રીઓનો વિનાશક સ્વૈરાચાર વગેરેનાં જોખમો તરફ દુર્લક્ષ કરવાને આર્યો જરાયે તૈયાર ન હતા; પણ જેમણે ભારત-ભૂમિની મહિલાઓને નિહાળી છે તેઓ જાણે છે, કે તેમણે અજ્ઞાત રીતે અસર પાડીને અને સજ્ઞાન સંકલ્પ વડે પતિની સાથે કેવું સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય સાધ્યું છે. એ ક્રિયામાં તેમની ભાવના કેવો ભાગ ભજવે છે, એની પણ સાક્ષી એ નિરીક્ષકો પૂરી શકશે. સ્ત્રીતા ને સાવિત્રી એ કોઈ કલ્પિત કથાનાં પાત્રો કે ભૂલકાળમાં થઈ ગયેલી કોઈ સંન્માન્ય સન્નારીઓ નથી. તેઓ તો આર્ય સતીત્વના જીવતાનગતા આદર્શો છે. કરોડો સ્ત્રીઓ દિવસે તેમનું સ્મરણ કરે છે ને રાતે તેમના જેવી થવાનાં સ્વપ્નમાં સેવે છે; અને તેમ કરતાંકરતાં તેઓ પોતે પણ દૃઢ સંકલ્પને બળે પોતપોતાનાં નાનાં ક્ષેત્રમાં પતિની સાથે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય સાધે છે, નિર્વિશેષ ભાવે પતિના વ્યક્તિત્વમાં ભળી જાય છે. આમે દરેક પેઢીમાં વ્યક્તિઓએ, આદર્શોની અસરને લીધે, જે વ્યક્તિગત પ્રયત્ન કર્યો છે, તેને લીધે જ ભારતવર્ષનું કૌટુંબિક જીવન કાળના આઘાતો સામે ટકર ઝીલીને આજ લગી ટકી શક્યું છે.

વાર્ણાશ્રમ

ભારતીય સંસ્કૃતિનું બીજું આવશ્યક અંગ છે વર્ણધર્મ. એના મૂળમાં કલ્પના રહેલી છે, કે સમાજ એ અનિવાર્ય પરસ્પરાવલંબનથી એકબીજાની જોડે સંકળાયેલા વર્ગોનો બનેલો હોય અને એ વર્ગોની રચના તેમનાં પૃથક્પૃથક્ વિશિષ્ટ કર્મ અનુસાર થયેલી હોય. હિંદુ સમાજ જે ચાર વર્ણનો બનેલો છે, તે ચાર આ પ્રમાણે છે : (૧) બ્રાહ્મણ-એટલે કે સર્જનશક્તિવાળો, બુદ્ધિશાળી ને આદર્શવાદી વર્ગ; (૨)

ક્ષત્રિય-એટલે કે સંગઠન અને રક્ષણ કરનાર વર્ગ; (૩) વૈશ્ય-એટલે કે સંપત્તિની ઉત્પત્તિ ને વહેંચણી કરનાર વર્ગ; (૪) શૂદ્ર-એટલે કે સમાજને આવશ્યક શરીરશ્રમની સેવા આપનાર વર્ગ. આ સમાજવ્યવસ્થાને પ્રાદેશિક મર્યાદા સાથે સંબંધ ન હતો; દરેક માણસ સ્વધર્મ લઈને જ જન્મે છે એવી કલ્પના હતી. સ્વધર્મમાં આવડત અને ફરજ એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. પહેલા વર્ગના માણસો-એટલે કે વિદ્યા, સંસ્કાર અને સંયમના નિધિરૂપ ગ્રાંધણો-વિષે ઇતર વર્ણોએ માન અને આદર રાખવાં, એમ એ સંસ્કૃતિ આગ્રહપૂર્વક કહે છે.

એક તરફ સંસ્કાર અને બુદ્ધિ અને બીજી તરફ સેવા વડે જગતને જીતવા ઇચ્છનારો આદર્શવાદ; એ બેનો જ્યારે યોગ સધાય ત્યારે સમાજ ઉપર તેનું જ પ્રભુત્વ ચાલવું જોઈએ; નહિ તો મનુષ્યજીવન અવનતિ પામીને પશુની, કોટિએ પહોંચી જાય. વર્ગહીન કહેવાતા રશિયામાં એ વસ્તુ પુરવાર થઈ છે; કેમ કે ત્યાં રાજ્ય ભલે શ્રમજીવી વર્ગનું કહેવાતું હોય, તેમાં બુદ્ધિજીવી વર્ગ નેતૃત્વ અને વિશેષ અધિકારનું સ્થાન લઈને બેસી ગયો છે.

હિંદુ સમાજમાંના આતુર્વાણ્યમાં જે પરસ્પરાવલંબન છે, તેણે નવા આગંતુકને સામાજિક વિશેષાધિકારોનો લાભ લેવા દીધો છે, પણ એ અધિકારોનો નાશ કરવા દીધો નથી. તે ઉપરાંત, તેણે અસંસ્કારી લોકોને જીવનની સીડીમાં ઊંચે ચડવા દીધો છે, પણ એ સમાજવ્યવસ્થાની સ્થિરતાને જોખમમાં નાખે એટલી ઝડપથી ચઢવા દીધો નથી. આ વર્ગો હળીમળીને સ્નેહ અને સહકારથી કામ કરે, તો જ સમાજની સુસ્થિતિ ને સ્થિરતા ટકી રહે એમ તે માને છે. આ વર્ણવ્યવસ્થાને ઓછે-વત્તે અંશે મળતા વર્ગો ઘણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમાજોમાં

જેવા મળે છે; અને તેને લીધે ઘણીવાર વંશપરંપરાગત સ્વાર્થ અને અળગાપણાને પોષણ મળ્યું છે; પણ આપણે ત્યાંની સમાજરચનાને તો આર્યભાવનાએ વર્ણધર્મનું રૂપ આપ્યું છે. એ વર્ણધર્મ એક વિશિષ્ટ આર્ય કલ્પના છે.

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતી વખતે ઘણીવાર વર્ણધર્મના ઇતિહાસ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે છે. ઋગ્વેદના કાળમાં ગૌરવર્ણ આર્યો અને ચીખા નાકના ને કાળા દસ્યુઓ, સિન્ન-સિન્ન 'સંસ્કૃતિઓના પ્રતિનિધિઓ હોઈ, એકબીજાની સામે સંગ્રામ ખેડતા. ઋષિઓ હતા હોતા અને ઉદ્દગાતા; વિશુદ્ધ જીવનવાળા ને દૈવી પ્રેરણા પામેલા. તેમનો જુદો વર્ણ હજુ રચાયે નહોતો. આર્યો ગામડાં (વિશ્)માં રહેતા. વસ્તીનો મોટો ભાગ તેમનો હતો. કાલક્રમે ઋગ્વેદ પછી તરતના ગ્રંથો-ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને શતપથ બ્રાહ્મણ-ના કાળમાં દસ્યુઓને જીતી લઈને આર્યસમાજમાં ભેળવી લેવામાં આવ્યા હતા. જે ભળી ન શકે એવા હતા તેમનો તે વખતે જુદો વર્ણ રચવામાં આવ્યો. તે થયા શૂદ્રો. દસ્યુઓના દેવ શિશ્નદેવનું પણ રૂપાંતર કરીને ઇશાન દેવ કલ્પવામાં આવ્યો; ને તે જ કાળે કરીને મહાદેવ બન્યો. ગૌરકાય આર્યોના રાજકીય પ્રભુત્વનું રૂપાંતર બ્રાહ્મણ વર્ગના સાંસ્કારિક પ્રભુત્વમાં થયું. એ વર્ગે પોતાના કડક સંયમ અને આત્મનિગ્રહ વડે, આર્ય વિધિઓ અને માન્યતાઓની જ્યોત જાગતી રાખી હતી. અગાઉ લોહીની વિશુદ્ધિ પર ભાર દેવાતો, તેને બદલે હવે સંસ્કારશુદ્ધિ પર ભાર દેવાતો થયો.

જે ધંધાઓ ને વર્ગો વિશેષ અધિકારો પામેલા હતા તેમની વૃત્તિ, ખાસ કરીને અતિ પ્રાચીન કાળમાં, એ અધિકારો પેઢીઉતાર કાયમ રાખવા તરફ ઢળતી. એથી ઊલટું બ્રાહ્મણત્વ

વિષેની આર્ય કલ્પનાએ એમ માની લીધેલું કે માણસ, ગમે તે કોટિનો કે પરાયો હોય તોપણ, તેને છેક ઊંચેની ટોચ સુધી પહોંચવાની છૂટ છે. વૈદિક ઋષિઓમાંના એક અતિ પ્રાચીન એવા વસિષ્ઠ* ગણિકાના પુત્ર હતા. તેમના પૌત્ર પરાશર શૂદ્રના પુત્ર હતા. અને તેમના પૌત્ર, દ્વૈપાયન વ્યાસ-આર્યધર્મના પ્રથમ ઉપદેશકોમાં જે વિષ્ણુના અવતાર મનાયા છે તે-માછળુને પેટે જન્મ્યા હતા. કવચ ઐલૂપ, વત્સ, સત્યકામ જાળાલ, મહીદાસ એતરેય-એ સર્વ સુપ્રસિદ્ધ ઋષિઓની નસોમાં શૂદ્ર લોહી હતું.

વળી કોઈ પણ વર્ગને કાયમને માટે નીચી કોટિએ રાખવાનો નિયમ કરેલો ન હતો. માણસ જેમ જેમ સંસ્કારમાં ઉત્તરોત્તર આગળ વધતો જાય, જેમ જેમ તેનાં ટેવ, જ્ઞાન અને આદર્શ આર્યસંસ્કૃતિના સનાતન આદર્શોને અનુકૂળ બનતાં જાય, તેમ તેમ વર્ણવ્યવસ્થામાં તેનું સ્થાન આગળ વધતું. પંચવિશ બ્રાહ્મણમાં વ્રાત્યસ્તોમની ક્રિયા બતાવેલી છે, તેમાં પતિતો ને અનાયોને આર્ય કેમ બનાવી શકાય તેનો વિધિ આપેલો છે.

આર્યસંસ્કૃતિ જન્મને બહુ જ ઓછું મહત્ત્વ આપતી. બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદમાં કહેલું છે, કે માણસ બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો શુદ્ધ આનંદ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેને મન ચંડાલ-અચંડાલનો ભેદ રહેતો નથી. તે પછીના કાળમાં, જે પરદેશી સૈન્યો દેશ જીતવા આવ્યાં પણ દેશમાં કાયમનાં રહી ગયાં તેનાં માણસો

× ગણિકાગર્ભસંભૂતો વસિષ્ઠશ્ચ મહામુનિઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારાસ્તત્ર કારણમ્ ॥

જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવર્ત્યાઃ શ્વપાકયાસ્તુ પરાશરઃ ।

બહ્વોડન્યેડપિ વિપ્રત્વં પ્રાપ્તા યે પૂર્વમદ્વિજાઃ ॥

તે ક્ષત્રિયો બન્યા. ગુજરાતના ઓસવાળ અને પોરવાડ પૂર્વે ક્ષત્રિય વર્ણના ગણાતા. પણ તેઓ યુદ્ધ છોડીને વેપાર કરવા લાગ્યા ત્યારથી તેમની ગણના વૈશ્યમાં થવા લાગી. શૂદ્રો જીવન અને સંસ્કારમાં પ્રગતિ કરતાંકરતાં થોડા જ સમયમાં વૈશ્યમાં ગણાવા લાગ્યા. સુધારકોએ આવીને સર્વ કૃત્રિમ અંતરાયો તોડી નાખ્યા અને વર્ણોની રચના ગુણકર્મ અનુસાર નવેસર થવા દીધી. દરેક જણ પિતાના વર્ણમાં જ જન્મે એ સ્વાભાવિક હતું; પણ આર્યસંસ્કૃતિએ તેને ગ્રાહ્યભૂત સુધી ચડવાનો હક આપ્યો હતો. ÷ સહુને તેમના જન્મના વર્ણમાં સુરક્ષિત

÷ સ્થિતો બ્રાહ્મણધર્મેણ બ્રાહ્મણમુપજીવતિ ।

ક્ષત્રિયો વાડ્ય વૈદ્યો વા બ્રહ્મભૂયં સ ગચ્છતિ ।

—મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, અં ૧૪૩, શ્લોક ૬.

(ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય જે ગ્રાહ્યભૂત આચરીને ગ્રાહ્યભૂતની સ્થિતિમાં રહે તો તેને ગ્રાહ્યભૂત પ્રાપ્ત થાય છે.)

ન યોનિર્નાપિ સંસ્કારો ન શ્રુતં ન ચ સંતતિઃ ।

કારણાનિ દ્વિજત્વસ્ય વૃત્તમેવ તુ કારણમ્ ॥

સર્વોડયં બ્રાહ્મણો લોકે વૃત્તેન તુ વિધીયતે ।

વૃત્તે સ્થિતસ્તુ શૂદ્રોઽપિ બ્રાહ્મણત્વં નિયચ્છતિ ॥

—મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, અં ૧૪૩, શ્લોક ૪૯, ૫૦.

(જન્મ, સંસ્કાર, વિદ્યા, સંતતિ એ દિગત્યનાં કારણ નથી; વર્તન એ જ કારણ છે. જાતમાં સર્વ ગ્રાહ્ય સહવર્તન વડે જ ગ્રાહ્ય બનેલા છે. સહવર્તન કરનાર શૂદ્ર પણ ગ્રાહ્યભૂત પામી શકે છે.)

વળી સાચો ગ્રાહ્ય તેને જ કહેવાય, જેનામાં સાચા ગ્રાહ્યભૂતના ગુણ હોય, એમ અનેક જગ્યાએ કહ્યું છે. અને જે આદરમાન આપવાનાં તે એવા ગ્રાહ્યભૂતને જ—‘વ્રતિગ્રાહ્ય’ એટલે માત્ર ગ્રાહ્ય વર્ણમાં જન્મેલાને નહિ—એમ પણ સૂચવ્યું છે. દા. ત. વજ્રસૂત્રોપનિષદમાં કહ્યું છે: યઃ કશ્ચિદાત્માનમપરોક્ષીકૃત્ય કૃતાર્થતયા વર્તતે સ બ્રાહ્મણઃ । (જે કોઈ આત્માના સાક્ષાત્કાર કરીને એ જ્ઞાનપૂર્વક વર્તન કરે, તે જ ગ્રાહ્ય છે.) વસિષ્ઠમૃતિ

સ્થાન તો તેણે આપ્યું જ હતું; પણ તે ઉપરાંત, દરેક જાણુ તેનાં શક્તિ ને સંસ્કાર અનુસાર જે સ્થાનને પાત્ર હોય તે સ્થાન મેળવવાનો તેને હક હોવો જોઈએ એવી માગણી પણ તેણે કરી હતી. સત્યકામ જાળાની પેઠે બ્રાહ્મણપદે ચડવાની કે પરશુરામની જેમ ક્ષત્રિયપદ પ્રાપ્ત કરવાની છૂટ દરેક જાણુને હમેશાં હતી.

પણ વર્ણુવ્યવસ્થાનો અર્થ આથી કંઈક વિશેષ હતો. આર્ય વર્ણો એક સંવાદબદ્ધ સમગ્ર દેહના પરસ્પરાશ્રયી અવયવો જેવા હતા. સમગ્ર સમાજ એ ધર્મથી પ્રેરિત અને નિયંત્રિત વ્યવસ્થાને ટકાવવા સારુ રચેલો. આર વર્ણોનો સંઘ હતો. આર્યોની જાતિ તરીકેની શ્રેષ્ઠતાનું રૂપાંતર સાંસ્કારિક શ્રેણીપરંપરાવાળી વર્ણુવ્યવસ્થામાં થયું તે પછી, આ મતનો પ્રથમ ઉદ્દેશ ઋગ્વેદના પ્રસિદ્ધ પુરુષસૂક્તમાં આવે છે. બ્રાહ્મણ

બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ ગણાવતાં કહે છે:-

યોગસ્તપો દમો દાનં સત્યં શૌચં દયાઃ શ્રુતમ્ ।

વિદ્યા વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યમેતદ્ બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ॥

(યોગ, તપ, સંયમ, દાન, સત્ય, શૌચ, દયા, બહુશ્રુતતા, વિદ્યા, અનુભવજ્ઞાન અને આસ્તિકતા, એ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ છે.)

ધર્માપદમાં સાચા બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ વિસ્તારથી આપ્યાં છે. તેમાં કહ્યું છે:

ન જટાહિ ન ગોત્તેન ન જન્મા હોતિ બ્રાહ્મણો ।

યમ્હિં સચ્ચં ચ ધર્મ્મો ચ સો સુચી સો ચ બ્રાહ્મણો ॥

ન ચાહં બ્રાહ્મણં વ્રમિ યોનિજં મત્તિસંભવં ।

અહોધનં વતવન્તં સીલવન્તં અનુસ્સદં ।

દન્તં અન્તિમસારીરં તમહં વ્રમિ બ્રાહ્મણં ॥

(જાતી, ગોત્રથી, જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી; જ્ઞાનામાં સત્ય અને ધર્મ હોય તે શુચિ છે, તે બ્રાહ્મણ છે. બ્રાહ્મણ જાતિથી-બ્રાહ્મણમાંથી-જન્મેલાને હું બ્રાહ્મણ કહેતો નથી. ક્રોધ વિનાનો, વ્રતવાન, શીલવાન, વૃષ્ટાના અભાવથી અહંકાર વિનાનો, દાન્ત, અન્તિમ શરીરવાળો હોય તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.)

એ પુરુષના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો; ક્ષત્રિય (રાજન્ય) તેના બાહુમાંથી; વૈશ્ય સાથળમાંથી ઉત્પન્ન થયો અને શૂદ્ર તેના પગમાંથી. આમ આ ચાર વર્ણો એ પુરુષના અવિરહેદ્ય અવયવો હતા. વિશ્વની એકતાને આમાં પુરુષરૂપે કલ્પી હતી.

સમાજવ્યવસ્થા એ એક અખંડ અને ઐક્યબદ્ધ ઘટક છે, એ વિચાર અહીં પહેલીવાર આપણી આગળ રજૂ થયેલો આપણે જોઈએ છીએ. એ કલ્પનામાં અદ્ભુત નાવીન્ય છે, અને ભારતવર્ષની પાછળની સર્વ વિચારધારા પર એ કલ્પનાની છાપ પડેલી છે. કેંચ વિચારક અને લેખક રૂસોએ એવી કલ્પના પ્રવર્તાવી હતી, કે મનુષ્ય જન્મે સ્વતંત્ર છે, અને તેને સમાજમાં રહેવું હોય, ત્યારે તેની કિંમતરૂપે સમાજ તેની સ્વતંત્રતા પર અમુક કાપ મૂકે છે. એ કલ્પના વર્ણુધર્મને માન્ય નથી. માણસો અથવા વર્ગો સમાજમાં રહીને કાર્ય કરે છે, તે કેવળ સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને જ કરે છે એમ પણ તે માનતો નથી. આપણે બીજાઓની સાથે હળીમળીને રહીએ તો જ આત્મસિદ્ધિ ને આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકીએ અને તો જ આપણા વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સધાય, એ સત્યના આધાર પર એ વ્યવસ્થાનું મંડાણ થયેલું હતું. અને એ સર્વ વર્ણોના સહકારથી એકત્ર સંગ્રીત થયેલી શક્તિએ એ વ્યવસ્થાને સ્થૂંચ અને સ્થાયિત્વ પ્રદાન કર્યાં હતાં. સમાજજીવનમાં જુદાજુદા વર્ગો પોતપોતાના એકબીજાના વિરોધી એવા, હકોની માગણીઓ આગળ કરે એ સ્વાભાવિક હતું પણ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાને, ઉપર કહ્યું તે રીતે, તેને નવું જ રૂપ આપ્યું, ને તેને નવો જ રસ્તો બતાવ્યો. એ ઐક્ય સાધવાનું હતું સંયમ અને તપ વડે; સેવા અને પ્રેમ વડે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ એ ઐક્યસાધનામાં ફાળો આપવાનો હતો, પોતાના સસંકલ્પ પ્રયત્ન વડે, આ હતો આર્ય સંસ્કૃતિ-

નો મૂલગત આદર્શ—પુરુષસૂક્તના કર્તાએ કહેવેલો ને પ્રવર્તાવેલો; વેદકાળથી માંડીને મહાત્મા ગાંધી સુધીના અગણિત સાધુસંતો ને યોગીભક્તોએ પોતાનાં ચિંતન, કવન અને જીવન દ્વારા અપનાવેલો ને પોષેલો.

આર્યાવર્ત

ભારતીય સંસ્કૃતિનું તે પછીનું આવશ્યક અંગ છે આર્યોની પવિત્ર ભૂમિ—આર્યાવર્તને વિષે અવિચળ આસ્થા. આર્યાવર્ત એક, અવિભાજ્ય ને સ્થિરસ્થાવર રહે, તે માટે જીવનાર ને મરનાર સ્ત્રીપુરુષો વિષેના ચિરંતન ભક્તિભાવનું સિંચન પામીને એ આસ્થા બલવત્તર બનેલી છે. વસ્તુતઃ આર્યાવર્ત સર્વ કાળે એક અને નિશ્ચિત ન હતો. કોઈક પ્રાચીન યુગમાં એ એક ભૌગોલિક પ્રદેશ સૂચવનારો શબ્દ હતો; અત્યારે તેનો અવશેષ ઝંઘ અવસ્તાના ‘આર્યનો વએજો’ એ શબ્દમાં જ રહેલો છે. એક કાળે એની એક સંદિગ્ધ વ્યાખ્યા અપાયેલી : આર્યાવર્ત એટલે હિમાલયની દક્ષિણે, પારિયાત્રની ઉત્તરે, આદર્શની પૂર્વે ને કાલકવનની પશ્ચિમે આવેલો પ્રદેશ. * પણ કૌટિલ્યના સમયમાં, વાયવ્ય સરહદ પર આવેલું તેનું જન્મસ્થાન તક્ષશિલા એ આર્યાવર્તનું મુખ્ય કેન્દ્ર થઈ પડ્યું હતું. યાજ્ઞવલ્ક્યે તેમની સ્મૃતિ રચી હતી આર્યાવર્તને માટે, એટલે કે નર્મદાની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશને માટે. એક કાળે ગુજરાત અને પશ્ચિમના

* ક: પુનરાર્યાવર્ત: । प्रागादर्शात् प्रत्यक् कालकवनाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । — पातंजलमहाभाष्य.

આર્યાવર્ત: प्रागादर्शात् प्रत्यक् कालकवनादुदक्पारियात्राद् दक्षिणेन हिमवत: । उत्तरेण च विन्ध्यस्य । ... गंगायमुनयोरन्तरेऽप्येके । यावद्वा कृष्णमृगो चरति तावद् ब्रह्मवर्चसमित्यन्ये । — वसिष्ठधर्मसूत्र.

પ્રાંતો આર્યાવર્તની બહાર હતા; પણ હેમચંદ્રના સમયમાં ગુજરાતની રાજધાની પાટણ અયોધ્યાના જેવું જ સંસ્કારકેંદ્ર મનાતું હતું; તેને આર્યાવર્તની બહાર ગણાવવાની હિંમત કોઈ કરે એમ નહોતું. આમ આર્યાવર્તને નિશ્ચિત સીમા નથી. તે હિંદુસ્તાનની બહાર કોઈ કાળે નહોતું એટલું ખરું; પણ સર્વ યુગને લાગુ પડે એવી તેની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો એટલી જ આખી શકાય, કે જ્યાં આર્યધર્મ પ્રવર્તતો હતો તે આર્યાવર્ત.

કોઈ પણ કાળે એ ભૂતકાળની સ્મરણાવશેષ ભૂમિ ન હતી. પવિત્ર નદીઓ, પર્વતો અને નગરોની, રાજવંશો અને દેવાંશી વીરોની, આખ્યાયિકાઓથી ભરપૂર પુરાણકથાઓએ ભારતીય સમાજની દરેક પેઢીની નજર આગળ આર્યાવર્તને સજીવ ને ચેતનવંત વ્યક્તિરૂપે રાખ્યું છે. વેદને પ્રેરણા માત્રનું અંતિમ પ્રભવસ્થાન ગણવાથી ઐતિહાસિક સાતત્યની તીવ્ર ભાવના સચવાઈ રહી છે; અને તેણે પ્રત્યેક યુગમાં ભિન્નભિન્ન મૂળમાંથી ઊતરી આવેલી પ્રજાઓમાં જીવન અને ઇતિહાસનું સજ્ઞાન ઐક્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. આર્ય-સંસ્કારના છત્ર નીચે ઊછરેલું પ્રત્યેક બાળક વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનાં, પરશુરામ અને રામનાં, કૃષ્ણ અને અર્જુનનાં સ્વપ્નાં સેવે છે; અને પોતાની કલ્પનાને બળે નવું આર્યાવર્ત રચે છે. એ એની જન્મભૂમિ બની જાય છે અને તેનું જીવન, હલનચલન વગેરે સર્વ એની સેવાને કાળે જ થાય છે.

આ પરિણામ લાવવાને સારું આર્યાવર્તની સાથે સંસ્કૃત ભાષાનો યોગ સાધવો જોઈએ. સંસ્કૃત એ સુગ્રિહસ્ત ને સંપૂર્ણ અક્ષર અને વાક્યરચનાવાળી, અને વિશાળ, સરસ ને સુંદર સાહિત્યસમૃદ્ધિવાળી ભાષા છે. પણ એને વિષેની આર્યોની

કલ્પના એટલેથી અટકતી નથી. તેમને મન સંસ્કૃત એ આર્ય પ્રજાના સાંસ્કારિક આદર્શોની સજીવ મૂર્તિ છે; પ્રત્યેક સંસ્કારી ઘરનાં માનસ અને જીવનમાં તાણાવાણાની પેઠે વણાઈ ગયેલાં અમર સૌંદર્યવાળાં ગદ્યપદ્યરૂપે મૂર્તિમાન થયેલું સાક્ષાત્ આર્યાવર્ત છે.

બહારથી જોનારની નજરે આર્યાવર્ત એક પ્રાચીન જન્મ-ભૂમિની સ્મૃતિરૂપ હતું; તેની પુરાણકથાઓ પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓનાં નિર્જીવ ખોખાં હતાં; સંસ્કૃત એ સાહિત્ય અને ધર્મની મૃત ભાષા હતી; પણ આ ત્રણ તત્ત્વોને આર્યાવર્તની વિશાળ અને ભવ્ય કલ્પનામાં એકત્રિત કરીને તેને નવું જ મૂલ્ય આપવામાં આવ્યું; એ ત્રણેય તત્ત્વોમાં નવા પ્રાણનો સંચાર કરવામાં આવ્યો. એ આર્યાવર્ત ભૂમિ છે પ્રજાકીય ભાવનાની, ભૂતકાલીન કીર્તિની, વર્તમાન પ્રેરણાની ને ભાવિ મહત્તાની. એ ભૌતિક વસ્તુ નથી; માત્ર એક ભૂમિભાગ નથી; પણ મનો-બળે રચેલો એક અખંડ ઘટક છે. ભારતવાસીઓની દરેક સંસ્કારી પેઢીએ સ્વસંકલ્પને બળે તેની હસ્તી સરજાવી છે અને તેણે એ સર્વને સ્થલકાલથી પર એવી અવિચ્છેદ્ય સ્નેહ-ગ્રંથિથી બાંધ્યા છે. આ હકીકત સમજીએ, તો એ પણ સમજાશે, કે લગભગ એ પેઢી જેટલા ટૂંકા સમયમાં ભારત-વાસીઓએ રાષ્ટ્રત્વની કલ્પના કેવી આત્મસાત્ કરી છે. એ કલ્પના બીજરૂપે તો પહેલી જ હતી. તેમને તો માત્ર એના પર રાજકીય રૂપરંગ ચડાવવાં જ બાકી હતાં.

આત્મવિકાસ

આ સર્વ આવશ્યક તત્ત્વોમાં આર્યસંસ્કૃતિએ એક ચેતનપ્રદ વસ્તુ ઉમેરી. તે વસ્તુ એ નથી, કે માણસે પોતાનાં જન્મપ્રાપ્ત કુટુંબ, વર્ગ, દેશ કે ભાષાનો સ્વીકાર કરવો. એ સંસ્કૃતિનો વિશિષ્ટ ફાળો તો એમ શીખવવામાં છે, કે માણસે કલ્પનાના સનિશ્ચય અને સહેતુક પ્રયત્નો વડે પોતાને માટે પોતાનું કુળ, પોતાનો વર્ણ અને પોતાનું આર્યોવર્ત—એ સર્વનું સર્જન કરી લેવું. આર્યધર્મની સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વ માન્યતાઓ ને પુરાણકથાઓ, સિદ્ધાંતો ને ધર્મોના પાયામાં તલસ્પર્શી સત્ય એ રહેલું છે, કે જીવનનો સર્વશ્રેષ્ઠ નિયમ તે સ્થિતિ નથી, પણ ગતિ છે, વિકાસ છે. માણસ આજે ક્યાં ઊભો છે તેના કરતાં વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ તો એ છે, કે તે આત્મવિકાસ સાધીને કેટલે પહોંચે છે; અને એ આત્મવિકાસ પણ સંજોગોને ભેરે, અનાયાસે, સધાયેલો ન હોવો જોઈએ; પણ મનુષ્યે કલ્પનાના સ્વપ્રેરિત પ્રયાસોને બળે, જ્ઞાનપૂર્વક ને નિશ્ચયપૂર્વક સાધેલો હોવો જોઈએ.

અતિ પ્રાચીન અવસ્થામાં મનુષ્યો, પશુનાં ટોળાંની જેમ, કુદરતે તેમના સ્વભાવમાં મૂકેલી સામાજિક વૃત્તિઓથી પ્રેરાઈને વર્તતાં; એમનાં કાર્યોની પાછળ વિચાર કે સજ્ઞાન સંકલ્પ જોવું કંઈ હતું નહિ. એ પશુ સમાન દશામાંથી બાકીની મનુષ્યજાતિ નીકળી તે પહેલાં લાંબા વખત પર વૈદિક આર્યોએ આત્મવિકાસના ઉપર કહેલા નિયમમાં રહેલું સત્ય જોયું ને જાણ્યું હતું. માનવવ્યક્તિ વિષેના ફિલસૂફીના સિદ્ધાંતો ને વાદો યુગેયુગે

આત્મવિકાસ

૨૭

બદલાતા આવ્યા છે, ને તે બહુ ઓછું મહત્ત્વ ધરાવે છે. મનુષ્યની તેના દેહથી વ્યતિરિક્ત કંઈ હસ્તી છે એવું સ્પષ્ટ દર્શન ઋગ્વેદના યુગને થયું ન હતું. પાતંજલ યોગદર્શનનો ‘પુરુષ’ સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિમાન છે, ત્રણ ગુણોથી વેષ્ટિત છે; છતાં ઈશ્વરથી પૃથક્ અને ભિન્ન છે. વેદાંતનો ‘આત્મા’, તેની શુદ્ધ નિરુપાધિક અવસ્થામાં, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. બૌદ્ધ સિદ્ધાંત અનુસાર મનુષ્ય નિર્વાણ પામે, ત્યારે આત્મા સર્વથા ક્ષય પામે છે; પણ સિદ્ધાંતની વાત જવા દઈએ, તો આ આખા વિષયમાં સર્વમાન્ય અને પાયાની વસ્તુ એ છે, કે મનુષ્યનો આત્મા હસ્તી ધરાવે છે. એ આત્માની હસ્તી ન હોય, તો આત્મવિકાસની ઇચ્છાનો કશો પાયો કે કશો અર્થ જ રહેતો નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેનાં વિશિષ્ટ ગુણધર્મ, આવડતો ને કર્તવ્યો હોય છે; એ તેને પોતાને માટે તો મહાનમાં મહાન પુરુષનાં ગુણધર્મ, આવડતો ને કર્તવ્યોના કરતાં અધિક અગત્યનાં છે. એ તેનું પોતાનું સત્ય છે. એ જતું કરવા કરતાં તો મરવું બહેતર છે. એ તેનો જીવનધર્મ છે. એની સિદ્ધિમાં જ તેના જીવનનું સાકાર્ય રહેલું છે.

આત્મવિકાસનો આ સિદ્ધાંત વ્યક્તિને આર્યસંસ્કૃતિના મૂલાધારરૂપ ગણે છે. વ્યક્તિ એ સમગ્ર સમાજ, રાજ્ય કે ઇંતર કોઈ સામાજિક સંસ્થા કરતાં અધિક સાચી ને વાસ્તવિક વસ્તુ છે. વ્યક્તિનાં કલ્પના અને સંકલ્પબળ, એ પ્રજનનશક્તિરૂપ છે ને તેમાંથી જ સર્વ સામાજિક સંસ્થાઓનો જન્મ થાય છે. એ સંસ્થાઓનાં ચેતન, સામર્થ્ય અને બુદ્ધિબળનું પ્રભવસ્થાન અંતે તો વ્યક્તિ જ છે.

આત્મવિકાસનો આ નિયમ એ આર્યસંસ્કૃતિની કેન્દ્રવર્તી કલ્પના છે. વ્યક્તિએ જે પરબ્રહ્મની કલ્પના મનથી કરી હોય

તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો તેણે જ્ઞાન અને નિશ્ચયપૂર્વક સંકલ્પ કરવો જોઈએ; તે પ્રહ્લ્લરૂપ થવાનો સંકલ્પ તેણે સેવવો જોઈએ. જે પદને તે અંખતો હોય તેને પહોંચતા પહેલાં તેણે પોતાના સંકલ્પને અમોઘ બનાવવો જોઈએ. જેની સંકલ્પશક્તિ મોળી હોય અથવા ડગી જાય, તેને નિષ્ફળતા જ મળવાની. જ્યાં એ સંકલ્પશક્તિ વિલાસ અને ભલકાથી, અજ્ઞાન અથવા અહંકારથી, આસક્તિથી કે રાગદ્વેષથી આડીઅવળી ખેંચાતી હોય, ત્યાં તેના ભૂકા ઊડી જવાના. જે માણસ આવાં પ્રલોભનોની સાથે લડીને તેને અંકુશમાં રાખે છે અને પોતાના ધ્યેયને નિરંતર દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી એકાગ્રપણે તેનું ધ્યાન ધરે છે, તે પોતાના આત્મ-વિકાસના સંકલ્પને બળવાન બનાવે છે. પછી એ મનુષ્યની સર્વ વૃત્તિઓ ને વાસનાઓ વચ્ચે પરસ્પર ખેંચતાણુ અને વિસંવાદ મટી જઈ મધુરો સંવાદ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેના પરસ્પર સંકળાયેલા આદર્શોનું એકચ શુદ્ધતમ રૂપે તેના ધ્યેયમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પછી તેનાં મન, વચન અને શરીર, ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે, પરસ્પર એકતાનતા સાધે છે; તેનો સંકલ્પ એકાગ્ર થાય છે. મન જ્યારે પુરુષોત્તમના—એટલે કે વ્યક્તિએ કલ્પેલા પરબ્રહ્મના—તેજથી જ્યોતિર્મય બને છે, જ્યારે તે બીજી સર્વ ભૂલી જઈ પોતાના ધ્યેયમાં લીન બની જાય છે, ત્યારે વ્યક્તિ તેના ધ્યેય સાથે સમરસ થઈ જાય છે. તે વેળાએ તેનું મન, તેના સકળ વ્યક્તિત્વના એકાગ્ર બળથી ઝળહળતું હોઈ, પોતે જ ધ્યેયરૂપ બની જાય છે. પહેલાં પરબ્રહ્મ એની કલ્પનામાં વસતું હતું. હવે તે પોતે પરબ્રહ્મરૂપ બની જાય છે. તેનો સાક્ષાત્કાર સંપૂર્ણ થાય છે. તે મનુષ્ય પુરુષોત્તમરૂપ બને છે.

આ રીતે વ્યક્તિઓએ, આર્યસંસ્કૃતિરૂપી ભગ્ય વસ્તુનું

એકાગ્રપણે ધ્યાન ધરીને, એ સંસ્કૃતિનાં જે સનાતન આદર્શો ને આકાંક્ષાઓ છે, તે પોતાના જીવનકાળમાં જ યુગેયુગે નવેસર પ્રાપ્ત કર્યાં છે ને પોતાના જીવનમાં મૂર્તિમંત કર્યાં છે. પિતૃ-પ્રધાન કુટુંબ જેવી સામાજિક વિકાસક્રમની અવસ્થાઓ, વર્ણો ને તેમના પરસ્પર સંબંધો, જૂની જન્મભૂમિની પુણ્યસ્મૃતિ અને મૃત લાપાની સમૃદ્ધિ-એ સર્વ તરવો ળીજા દેશોમાં સર્વથા જડ અને નિષ્પ્રાણ બની જઈ નામશેષ બની ગયાં છે; પણ ભારતવર્ષમાં તો કરોડો માણસોએ સૈકાંઓ સુધી ચલાવેલી અવિરત સાધનાને બળે એ સર્વ તરવો જાગતીજ્યોત સંસ્કૃતિનાં આવશ્યક અંગોરૂપે હજી જીવે છે ને યુગેયુગે તેમાં નવો પ્રાણ પુરાયા કરે છે.

આમ આત્મવિકાસ, પ્રગતિ, ઉર્ધ્વગતિ, જે કહો તે, એક મનોમય ભાવનારૂપ નથી, પણ આચારગત કર્મરૂપ છે; તેથી જ કર્મયોગ પર ભાર દેવામાં આવ્યો છે. આત્મવિકાસની ઝંખના-થી પ્રેરાયેલો ધર્મ, સેમિટિક ધર્મોની પેઠે, ઔદ્ધિક માન્યતા અને શાસ્ત્રવચનો પર આધાર નથી રાખતો; એ ધર્મ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિએ અનુભવવાની વસ્તુ છે. સેમિટિક સંસ્કૃતિઓ અને આર્યસંસ્કૃતિ વચ્ચે આ ન ભૂંસાય એવો ભેદ રહેલો છે.

સેમિટિક સંસ્કૃતિઓમાં મનુષ્ય તે મનુષ્ય છે ને મનુષ્ય જ રહેશે; તે પોતાના પુરુષાર્થ વડે સંતપ્ત કે પેંગળરપદની ઊંચાઈએ પહોંચી શકે છે; છતાં તે સદાકાળ, જીવતાં તેમ જ મરણ પછી, પરબ્રહ્મથી, ઈશ્વરથી જુદો જ રહેવાનો અને ઈશ્વર એકલો જ તેનો ન્યાય કરવાનો.

આર્યસંસ્કૃતિની દૃષ્ટિ એથી સાવ ઊલટી છે. આ જ ભવે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે માણસે પુરુષાર્થ, સંયમ અને ત્યાગ વડે સાધના કરવી જોઈએ, એવો ઉપદેશ તે મનુષ્ય

માત્રને આગ્રહપૂર્વક આપે છે. જે માણસ વિષયવાસનાઓની સામે લડશે ને પરબ્રહ્મ વિષેની યોતાની કલ્પના ઉત્તરોત્તર વિસ્તારતો રહેશે. તે યોતાના સંકલ્પમાંથી, જેમ દધીચિએ યોતાનાં અસ્થિમાંથી બનાવેલું તેમ, વજ્રાયુધ બનાવશે. પછી તે ત્રિગુણના બંધનમાંથી છૂટી જઈને ત્રિગુણાતીત બનશે; અને રાગદ્વેષ, ભય તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરશે. પછી તેના મનની એકાગ્ર શક્તિઓ તેણે જે રચના કરવા ધારી હશે તે-કરી શકશે, તે કલ્પની સ્થિતિને પહોંચશે ને આ દેહે જ પરબ્રહ્મરૂપ બની જશે. આ આર્યમાર્ગ છે; તેની અને આર્યેતર માર્ગની વચ્ચે ભેદ આ જ છે.

પણ સર્જનશક્તિ વિષેની આ કલ્પના માત્ર પુસ્તકોમાં કે તત્ત્વચર્ચામાં જ નથી રહેવા પામી; તે અનુભવમાં ઉતારવાની વસ્તુ ગણાઈ છે ને અનેકોએ તેને અનુભવમાં ઉતારી પણ છે. એકાગ્ર ને સ્વયંપ્રેરિત સંકલ્પશક્તિ આવાં પરિણામ નિપજાવી શકે તે પહેલાં તેનો પાયો કાર્યકારણના કોઈક નિયમ પર રચાવો જોઈએ. આ ગૂઢવાદ કે રહસ્યવિદ્યા નથી. માનસશાસ્ત્ર આર્ય દૃષ્ટાઓના અનુભવને માટે આધુનિક ભાષામાં શબ્દ યોજી શકે તે પહેલાં એ શાસ્ત્રે ઘણી પ્રગતિ કરવી રહેશે. જે માણસ એ અનુભવમાંથી પસાર થવા તૈયાર નથી, કે એવા અનુભવ-વાળાનું વચન આમવાક્યરૂપે સ્વીકારવા તૈયાર નથી તેને તાર્કિક દલીલોથી કદી સંતોષ નહીં આપી શકાય.

આત્મવિકાસનો નિયમ એક વાસ્તવિક હકીકતના પાયા પર રચાયેલો છે. તે હકીકત એ છે, કે મનુષ્યના સંકલ્પમાં સર્જનશક્તિ રહેલી છે. મનુષ્યનો સંકલ્પ અને તેની કલ્પના એ બેની વચ્ચે ન્યારે ઘર્ષણ થાય, ત્યારે વિજય કલ્પનાનો થાય છે, કલ્પનાને જે રૂપ ધારણ કરવું કે જે કાર્ય કરવું ગમે છે

તે સુસાધ્ય બની જાય છે; કેમ કે કલ્પના જ્યારે એકાગ્ર થાય ત્યારે તે એકલી જ મનુષ્યમાં સામર્થ્ય અને સર્જનશક્તિનો સંચાર કરાવી શકે છે. માણસ પોતાની કલ્પનાને બળે જે સ્થિતિનો તાદૃશ ચિતાર રચી શકે છે, તે સ્થિતિ જ તે સરજી શકે છે. જ્યારે તેની કલ્પના અને સંકલ્પશક્તિ વચ્ચે પૂરો મેળ હોય ને તે સમરસ બને; જ્યારે ગગનગામી કલ્પનાને ચરણે પોતાની સર્વ શક્તિ ધરી દેવાની સંકલ્પને તાલીમ મળી હોય; જ્યારે એવી કલ્પના નિરંતર અને એકાગ્રપણે કોઈ વિષયનું ધ્યાન ધરે, ત્યારે તેની દૃષ્ટિ એટલી તીક્ષ્ણ ને એકાગ્ર બને છે, કે તેમાંથી સાક્ષાત્કાર સહેજે થવા પામે છે. એટલે, મનુષ્યે સરજેલી કોઈ પણ વસ્તુ ખરેખર સરજાય તે પહેલાં તેનું આબેહૂબ ચિત્ર કલ્પનામાં બહુ થવું આવશ્યક છે. અથવા તો, યોગસૂત્ર કહે છે તેમ, જ્યારે સમાધિમાં માત્ર વસ્તુનું દર્શન થાય અને સ્વરૂપશૂન્ય થઈ જવાય, ત્યારે તેનો સાચો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ત્યારે તે વસ્તુની હસ્તી કાલ્પનિક મટી વાસ્તવિક બને છે.

નૈતિક કાર્યકારણનો નિયમ

આર્યસંસ્કૃતિએ સમાજ અથવા વ્યક્તિના ઉત્કર્ષ માટે આત્મવિકાસનો નિયમ શીખવ્યો, તેની સાથેસાથે બીજો પણ એક નિયમ શીખવ્યો છે. એ નિયમમાં એ સંસ્કૃતિની શક્તિ તેમ જ તેની મર્યાદા બંને દેખાઈ આવે છે. એ નિયમ તે છે નૈતિક કાર્યકારણનો નિયમ.

શાસ્ત્રગ્રંથોમાં એ નિયમની મીમાંસા સામાન્યપણે પાંચ મોટાંમોટાં સ્વરૂપમાં કરેલી જોવામાં આવે છે. એ સ્વરૂપો તે પાંચમહાવ્રતોઃ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિ-

ગ્રહ. એ મહાવ્રતો સાર્વત્રિક છે; એટલે કે સર્વ વર્ગોએ, સર્વ સ્થળકાળમાં ને તેનાથી થનારા લાભલાભનાં લેખાં માંડ્યા વિના તેનું પાલન કરવાનું છે. એ મહાવ્રતો સાર્વત્રિક હોવાનું કારણ એ નથી, કે તે શાસ્ત્રે કરેલી આજ્ઞાઓ છે અથવા તો તેનાથી ઇંડલોકમાં કે પરલોકમાં કંઈ લાભ થવાનો છે. એનું પાલન તો કરવાનું છે કારણ અને કાર્ય વચ્ચે જે એક પ્રકારનો પૂર્વાપર સંબંધ રહેલો છે તેને લીધે. એ સંબંધ અદ્વર અને અવિચળ છે એમ અનુભવે બતાવી આપ્યું છે.

માણસ મન, વચન ને કર્મથી અહિંસક બને તો તે લોકચુંગકની જેમ પ્રેમને આકર્ષી શકશે, એટલે કે મનુષ્ય તેમ જ મનુષ્યેતર સૃષ્ટિ પર પ્રભાવ જમાવી શકશે. જંગલમાં ભમતા ઘણા સાધુઓ વાઘ અને સર્પની સાથે મૈત્રી સાધી શક્યા છે. વિદાયતના એક પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં વરુનો એક ડાકટર વિકરાળમાં વિકરાળ વરુને પાળેલા કૂતરાની જેમ પોતાની પાસે બોલાવીને પંપાળી શકતો હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મના આરંભકાળમાં ધર્મને કાળે પ્રાણાર્પણ કરનાર હુતાત્માઓએ સામુદાયિક પાયા પર અહિંસાનું આચરણ કરેલું. તેને લીધે યુરોપ આખાનો પ્રેમ તેમના તરફ ઢળ્યો હતો અને તેઓ મનુષ્યોનાં જીવન પર અમર્યાદ સત્તા મેળવી શક્યા હતા. ગાંધીજીએ જીવનમાં અનેક વેળા કાયદાઓ તોડ્યા છે ને અનેક લડાઈઓ ખેડી છે; છતાં તેમના વિરોધીઓ તેમની સમક્ષ આવતાંવેંત તેમનો રોષ ભૂલી ગયા છે. માણસ જ્યારે જીવનમાં અહિંસાનો સાક્ષાત્કાર કરે, ત્યારે લોકો તેના પ્રત્યેનો વિરોધ ને વેરભાવ ભૂલી જાય છે. એટલે જ પતંજલિએ કહ્યું છે: અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ ।

માણસ જો સત્ય આચરે તો તેનાં કાર્યો સઘ ફલદાયી

નીવડે છે. સત્ય એટલે હકીકતોનું ખરાપણું છે તર્કની કસોટીમાં
 ઊતરે એવી વિચારસરણી નહિ; સત્ય એટલે વિચાર, વાણી ને
 વર્તનની એકરૂપતા; એ ત્રણે વચ્ચેની એકતાનતા. એ સિવાયનું
 બીજું બધું તે કોઈ ને કોઈ રૂપમાં ઢંભ અથવા ઢાંકપિછોડો છે;
 ને એમાંથી કોઈ પણ પ્રકારના સર્જનાત્મક પ્રયત્નની નિષ્પત્તિ
 અસંભવિત છે. આ પરથી એમ દેખાઈ આવે છે, કે વિચાર,
 વાણી ને વર્તન, અથવા કહો કે મન, વચન ને કર્મ, વચ્ચે
 એકતા સાધવાનો મનુષ્યનો જે અદૃશ્ય પ્રયાસ, તેનું જ દૃશ્ય
 અથવા પ્રગટ રૂપ તે કાર્યસિદ્ધિ છે.

એનું જ અસ્તેયને વિષે. અતુલવે એ સત્ય પુરવાર કરી
 આપ્યું છે, કે મનુષ્ય જ્યારે અસ્તેયની મૂર્તિ બને છે, ત્યારે
 ધન આપોઆપ આકર્ષાઈને તેની પાસે આવે છે. મનુષ્ય બ્રહ્મ-
 ચર્ય સિદ્ધ કરે છે, ત્યારે તે આપોઆપ વીર્યવાન બને છે. તે
 જ્યારે પરિગ્રહ માત્રનો ત્યાગ કરી અક્રિય બને છે, ત્યારે તે
 જીવનનો ખરો મર્મ કળી શકે છે, જીવનમાં પોતાનું સ્થાન શું
 છે ને પોતાને કયા આખરી સુકામે પહોંચવું નિર્માયેલું છે તેનું
 આકલન તે કરી શકે છે.

આ છે નૈતિક કાર્યકારણનો નિયમ. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય,
 બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહના ગુણો હોય તો જ તેમાંથી અનુક્રમે
 પ્રેમ અથવા અવૈર, કાર્યસિદ્ધિ, સંપત્તિ અને જીવનસાક્ષ્યનું
 યથાર્થ દર્શન નિષ્પન્ન થવા પામે. એ બળે કાર્યકારણનાં જોડકાં
 વિખૂટાં પડી જ ન શકે એવાં છે. આ નિયમ તે કંઈ મનુષ્યકૃત
 રૂઢિઓ પર અથવા ઈશ્વરપ્રેરિત સંદેશ પર રચાયેલો તાત્વિક
 વાદ નથી. એ શુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતના જેવો નૈસર્ગિક નિયમ
 છે; ક્રૂણ ઝાડ પરથી ખરે એટલે તે પૃથ્વી તરફ જ ખેંચાય.
 એ વસ્તુ આપણી બુદ્ધિ ભલે કબૂલ ન કરે, પણ એ નિયમને

અનુસર્યા વિના આપણો છૂટકો થતો નથી. અગણિત અનુભવોથી સિદ્ધ થયેલો એ કાર્યકારણનો સિદ્ધાંત છે. કેઈ પણ પ્રકારનો આત્મવિકાસ નૈતિક કાર્યકારણના આ નિયમને અનુસર્યા સિવાય સંપૂર્ણ કે સ્થાયી થઈ શકતો નથી. હિંસા અથવા અસત્ય, સ્તેય અથવા પરિગ્રહ કંઈક વિકાસ સાધવામાં સહાયકતા થઈ શકે ખરાં; પણ, જેમ રાત પછી દિવસ આવે છે તેમ, એવા વિકાસમાંથી પ્રલોભનો અને રાગદ્વેષ અચૂક ઉત્પન્ન થવાનાં અને આત્મપ્રાપ્તિની સાધના દુર્ગદાયી બનવાની અણી પર આવે તે જ ઘડીએ તેના પર પાણી ફેરવવાનાં; એમાં લવલેશ શંકા નથી.

અર્વાચીન ભારતવર્ષે સત્ય અને અહિંસાની નવી શોધ નથી કરી. તેણે તો માત્ર નૈતિક કાર્યકારણના નિયમનો જીવનમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ જ કર્યો છે. અત્યાર સુધી એ નિયમ વ્યક્તિ-ઓને જ લાગુ પડે છે એમ મનાતું. તેને ભારતવર્ષે હવે સમૂહ-જીવન અને સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં લાગુ પાડ્યો છે. ગાંધીજી જેના પર ભાર મૂકે છે તે સત્ય અને અહિંસા એ ધાર્યાં પરિણામ મેળવવાનાં અને પ્રેમમાંથી મળતાં સ્થાયી સામર્થ્ય અને પ્રભાવ પ્રાપ્ત કરવાનાં, સાધન માત્ર છે. યુગોના અનુભવે આપણને શીખવ્યું છે, કે નૈતિક કાર્યકારણનો નિયમ અમોઘ અને અવિચળ છે; તથા સત્ય અને અહિંસા એ સગવડે પાળવાની ને મરજી પડે છે છોડવાની વ્યવહારનીતિ નથી; એ તો સદાસર્વદા પાળવાનો શાશ્વત ધર્મ જ થઈ શકે. આ સિદ્ધાંત આપણને ગાંધીજીએ શીખવ્યો છે, તેમાં તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલાં આદર્શો ને તત્ત્વોનાં ક્ષેત્રમર્યાદા અને શક્તિનો કેવળ વિસ્તાર જ કરી બતાવ્યો છે.

ત્યારે જીવન એટલે શું? તેનો હેતુ શો? તેનું ધ્યેય શું? ભારતીય સંસ્કૃતિની કલ્પના એ છે, કે જીવન એ મહાવ્રતોને

પંથે કરેલી, આત્મસાક્ષાત્કાર માટેની, અવિરત યાત્રા છે. એનો ઉદ્દેશ એ છે, કે જીવન હુઃખ અને મથામણમાંથી નીકળી, વિકાસ પામી, શુદ્ધ આનંદમય બને; અને એ દ્વારા મનુષ્ય પાર્થિવ જીવનની અનિશ્ચિતતાઓની પાર તરી જાય. આ કલ્પનાઓને સ્વસંકલ્પને બળે મૂર્તરૂપ આપવાના અડગ, અણુદબ અને સર્વવ્યાપી પ્રયત્ન કરીને તે દ્વારા જગતની ભૌતિક શક્તિનો ઉપયોગ ભારતવર્ષ કરતું આવ્યું છે, એ જ તેના અમર જીવનનું રહસ્ય છે, એ ભૌતિક શક્તિ પર આ આધ્યાત્મિક કલ્પનાઓ વિજય મેળવે એમાં જ માનવજાતિની એકમાત્ર આશા રહેલી છે.

નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થા ને અર્વાચીન દૃષ્ટિસ્વરૂપ*

આજે સંસદનો વાર્ષિક ઉત્સવ આપણી કઠણ પરિસ્થિતિમાં પણ ઊજવવાનો જે સંકલ્પ આપણે રાખ્યો છે તે એક જ હેતુથી, કે આપણી આ એક વાર્ષિક પ્રવૃત્તિમાં સ્ખલન ન થાય. હંમેશાની માફક આજે આપણે નૃત્ય-ગાન માણી શક્તીએ એવી મનોદશા આપણી નથી. ચારે તરફ પશુબળ સત્તા જમાવીને બેઠું છે. કાલે શું થશે એ કોઈ કહી શકતું નથી. દેશદેશનાં કુમળાં બાળકોને આપણે રિબાતાં જોઈએ છીએ અને આપણી આંતરડી કકળી ઊઠે છે. જગતભરમાં જીવાનો મૃત્યુના મોંમાં ધસે છે. વિનાશના તરંગો પ્રલયના તરંગોની માફક ચારે તરફ ફરી વળ્યા છે. જગતનો નરોત્તમ કારાવાસમાં સડે છે.

* ૧૩-૯-૧૯૪૨ ને રોજ મુંબઈમાં સાહિત્ય સંસદ સમક્ષ આપેલું વાર્ષિક આદિવચન.

આ બધી વિનાશકતા, આ બધું દુઃખ, આ બધી અશાંતિનું મૂળ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની પાછળ રહેલા દૃષ્ટિસ્વરૂપમાં મને દેખાય છે.

રેલ, તાર, ટપાલ ને રેડિયો વડે જગત સાંકડું થઈ ગયું છે. આ બધાં સાધનો દ્વારા અર્વાચીન યુરોપે આખા જગત પર આક્રમણ કર્યું છે; જગતની સ્વતંત્રતા પર નહિ, સારા જગતના સંસ્કાર પર. સાણસામાં ઝલાયેલાં નિર્દોષ કુરકુરિયાંની જેમ આપણે તરફડીએ છીએ, ચીસ પાડીએ છીએ; પણ સાણસામાંથી નીકળવાનો માર્ગ આપણને મળતો નથી. એમાંથી જ્યાં સુધી આપણે મુક્ત ન થઈએ ત્યાં સુધી તો આપણે તરફડવાનું જ રહ્યું.

યુરોપીય સંસ્કૃતિ પાછળ રહેલા દૃષ્ટિસ્વરૂપનું દર્શન કરી તેમાં રહેલું ક્લાંક આપણે પારખવું જોઈએ. કોઈ અન્તણ અંધકારમાં આપણે ઘસડાઈ રહ્યા છીએ. જ્યાં સુધી એ દૃષ્ટિસ્વરૂપનાં ભયાનક બળો પર પ્રકાશ ન પડે ત્યાં સુધી આપણે મરવું જ રહ્યું.

યુરોપ પહેલેથી જ પ્રચંડ પશુત્વની ભૂમિ થતી આવી છે. રોમન સામ્રાજ્યના વળતથી એણે વિનાશકતા પ્રસારવાની વૃત્તિ પર ભાગ્યે જ અંકુશ મૂક્યો છે.

અર્વાચીન યુરોપ શરૂ થયું તે પહેલાં ત્યાં રોમન કંથલિક ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનું પ્રાબલ્ય પ્રસર્યું હતું. ઈશ્વરના નિયમોની સર્વોપરિતા મનુષ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉપર સ્વીકારાતી. ધર્મ, નીતિ, નિયમન, એ માનવશક્તિથી પર અને વધારે બલિષ્ઠ મનાતાં. આ માન્યતાથી પશુતા કંઈક અંશે કાબૂમાં રહેતી. ત્યારે નીતિ એ સગવડની વાત ન હતી; રાજા અને પ્રજા, દેવ અને દાનવો-બધાંને યોગ્ય આચાર ને વ્યવહારમાં રાખનાર વિશ્વવ્યવસ્થા હતી,

યુદ્ધો થતાં, વિનાશ પ્રસરતો, દુઃખ દેનાર દુઃખ દેતા, સહન કરનારને સહેવું પડતું; છતાં સર્વવ્યાપી અને અનિયંત્રિત વિનાશકતાની આડે આ વિશ્વવ્યવસ્થાની ભાવના આવીને ઊભી રહેતી અને નિર્દોષ બચી જતાં.

આ વિશ્વવ્યવસ્થા કંઈક અંશે હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતી દશાની પ્રતિકૃતિ હતી. આપણે ત્યાં રાજાઓ લડતા, પણ ગામની બહાર ન તેઓ ગ્રાહાણુને સ્પર્શતા, ન મંદિર તોડતા, ન ગાય કે સ્ત્રીનો વાળ વાંકો કરતા. સ્વચ્છંદી લોકો પણ હતા; છતાં આચાર પર નીતિનો અંકુશ હતો. નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થા સનાતન મનાતી. એ વ્યવસ્થામાંથી ઘણા ભલે છટકી જાય, પણ છટકવામાં સુખ કે મોક્ષ છે એમ કોઈ માનતું નહિ. દુષ્ટમાં દુષ્ટ રાજાઓને પણ ધર્મે રચેલી વ્યવસ્થામાં સ્થાન પામવું રહ્યું. નિષ્કૂરતા હતી, મહત્વાકાંક્ષા હતી, પણ તેને કોઈ મોક્ષનું સાધન માનતા નહિ.

ઈ. સ. ૧૫૦૦ની આસપાસ આ વિશ્વવ્યવસ્થાની મૂર્તિ સમાન ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનો પ્રભાવ ઘટયો અને અર્વાચીન યુરોપનું દૃષ્ટિસ્વરૂપ પહેલીવાર વ્યક્ત થયું, આ પરિવર્તનને પરિણામે આ નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થામાંથી શ્રદ્ધા ચળવા લાગી. પાશવ શક્તિ જ ખરા અને ખોટાની તુલના કરનાર બની.

આ નવા દૃષ્ટિસ્વરૂપના બે પ્રતિનિધિનો ઉલ્લેખ કરું: એક મેક્સિયાવેલી, બીજો ફ્રાન્સિસ બેકન.

મેક્સિયાવેલીએ રાજ્યશક્તિના પશુબળને જીવનવ્યવસ્થાનું અંતિમ ધોરણ માન્યું. રાજાની ઇચ્છા એ સર્વ શક્તિનું મૂળ. અનિયંત્રિત શક્તિ એ જ ન્યાયાસન. રોમન કેથલિક સંપ્રદાયમાં એણે અધર્મ જોયો, નીતિમાં માત્ર સગવડ જોઈ.

જૂના જમાનામાં મોટા તેમ જ નાના ઈશ્વરને અધીન હતા. અર્વાચીન યુરોપમાં થોડા માણસોએ ઇશ્વરનાં વજ્ર પ્રાપ્ત કરી,

ખીજાં માણસોને પોતાના ગુલામ કરવાનું આરંભ્યું. રાજાઓ નૈતિક વ્યવસ્થા સ્વીકારે ખરા, પણ એક રાજવી ને ખીજા રાજવી વચ્ચે નહિ; પોતાની અને પોતાની પ્રજા વચ્ચે નહિ; માત્ર લોકોને કાબૂમાં રાખવાની એક ઈર્દ્રજળ તરીકે.

નીતિ એક વિશ્વવ્યવસ્થાને બદલે પાશવ શક્તિનું એક માત્ર શસ્ત્ર બની રહી અને આમ અર્વાચીન યુરોપનો આરંભ થયો.

ક્રાન્સિસ બ્રેકન પણ અર્વાચીન યુરોપનો એક સૂત્રધાર. તે અર્વાચીન યુગનો અધિષ્ઠાતા છે, એમ અમને કૉલેજમાં શીખવવામાં આવતું. આ યુગના મોટામાં મોટા પ્રતિભાશાળી મહાપુરુષ તરીકે એની પૂજા આજે ૪૦૦ વર્ષથી ચાલુ છે.

એણે સંયમવાદ એ ખીકણનો વાદ છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું. એની માન્યતા હતી, કે શરીરને સ્વચ્છંદ અને સંયમ બન્નેનો સરખો અનુભવ કરાવવો; સત્ય અને અસત્ય બન્નેનું ડહાપણભર્યું મિશ્રણ કર્યા કરવું. અર્વાચીન વિજ્ઞાનના પયગંબરે ઉચ્ચાર્યું, કે હું સંપ્રદાય સ્થાપવાનો નથી, મારે તો ઉપયોગિતા અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો મેળવવાનાં છે.

વિજ્ઞાનને માનવીના ઉપયોગમાં આણવું કે જેથી પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મળે અને મનુષ્યનું બળ વધે, એ એનું જીવનભરનું સ્વપ્ન હતું. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગપદ્ધતિ એ સત્યશોધનનો એક જ સીધો માર્ગ છે, એ એણે જગતને શીખવ્યું. એટલે જે વસ્તુને પ્રયોગશાળામાં હું આણી શકું, જેના પર હું ત્યાં પ્રયોગ કરી શકું, ખીજાને સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીતિ કરાવી શકું, એમાં જ સત્ય રહ્યું છે, એમ તેણે માન્યું.

એણે મેકિયાવેલીનાં સૂત્રો પોતાનાં કર્યાં. એ ઉપરાંત એણે તો બહારના જગત પર પ્રભુત્વ મેળવવામાં જ માનવશક્તિની આત્મસિદ્ધિ જોઈ. માણસ પોતે ગમે તે હોય, પણ એ જો

પ્રકૃતિના નિયમોને કાબૂમાં લાવી તેનો ઉપયોગ કરી શકે તો તે ખરેખરો સશક્ત થાય: આ સિદ્ધાંતને એણે વેગ આપ્યો.

ઈસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું, કે જગતનું રાજ્ય મળે ને આત્મા જાય એ શા ખપનું? જિંદગીમાં ખ્રિસ્તને ચઢૂઢાએ ઢગો દીધો. ચારસે વર્ષે તેને બેકને ફરી ઢગો દીધો. આત્મા જાય તો ભલે, જગતનું રાજ્ય જીતવું એ જ ખપનું, બીજું નહિ.

જિંદગીનું સાર્થક્ય આત્મસિદ્ધિમાં નથી, પણ સાધનપ્રાપ્તિમાં છે, એ દૃષ્ટિસ્વરૂપ એણે અને એના જેવા નવા વિચારકોએ આપ્યું. આ દૃષ્ટિસ્વરૂપનો ભેદ ભેઈએ. જ્યાં સુધી નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થામાં શ્રદ્ધા હતી, ત્યાં સુધી વિનાશકતા તે એક નઢૂટકે સહેવાની વિપત્તિ હતી. જ્યારે બળ વ્યવસ્થાનું અંતિમ ધોરણ થયું, ત્યારે વિનાશકતા એ સત્યાસત્યનું અંતિમ ધોરણ બની ગઈ.

આમ અર્વાચીન યુરોપનો વૈજ્ઞાનિક યુગ શરૂ થયો. હું બુઢું હોઉં, હું પાપાચારી હોઉં, તો પરવા નહિ. હું મારો રાગદ્વેષ પોષવા કંઈ પણ કરું, તો તેમાં કોઈ વિશ્વનિયમ આડે ન આવે. મારે તો આ નવી દૃષ્ટિએ એક જ ભેવાનું રહ્યું, કે હું વિજ્ઞાનની મદદથી એટલી શક્તિ મેળવી શકું, કે જેથી હું મારી ઇચ્છાની ધૂંસરી સકળ જગત પર બેસાડી શકું.

નિયમને બદલે આમ સ્વેચ્છા પ્રગટી. નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થામાંથી પાશવ પ્રભુતાનાં ધોરણ બહાર પડ્યાં. એને પરિણામે બે માન્યતા ઉઢ્ભવી: (૧) રાજ્યસત્તાની ઇચ્છા એ જ જીવનવ્યવહારનું ધોરણ. તેની ઇચ્છા તે જ અંતિમ વિશ્વનિયમ.

આત્માની સિદ્ધિ છોડી મનુષ્ય વિજ્ઞાનબળે પ્રકૃતિને શસ્ત્ર બનાવવા લાગ્યો. ઢાઢૂની શોધ થઈ. તોપગોળાઓ બન્યા. બંઢૂકો થઈ, તોપોનાં માપ વધ્યાં, વિનાશકતાનાં વર્તુલો વધ્યાં. જલ, સ્થલ ને વાયુ વશ કરવાનાં સાધનોની શોધ થઈ રહી. વિમાને

અંતરો કાખ્યાં. ટેંક અને બોમ્બડાઈવિરે મહાસાગ્રીનથી ચે વધારે વિનાશકતા પ્રસારવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. પરિણામે આજે ૪૦૦ વર્ષમાં યુરોપની પ્રજા નથી જંપીને ઘેડી, નથી જગતને જંપવા દીધું. વિનાશનાં સાધનો લઈ એણે યાદવાસ્થળી કરી છે. નિર્દોષોનો કચ્ચરઘાણ વાળ્યો છે. નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થાની વિડંબના કરતાં શીખવ્યું છે. મનુષ્યના આત્માની હરાજી કરી છે ને કરાવી છે.

આ દૃષ્ટિસ્વરૂપનું એક અંગ એ જડવાદ. ખાલું, પીલું, મોજ કરવી, એમાં જ જીવનની પણ સિદ્ધિ મનાઈ. ઇતિહાસનો પણ જડવાદાત્મક અર્થ થવા લાગ્યો. વર્ગ અને વર્ગ વચ્ચે વિગ્રહ છે, એમાં જ જીવનનું રહસ્ય જણાયું. કોણ કોનાથી વધારે સારું ખાય અને પીએ, તેમાં જ શ્રેષ્ઠતા સમજાઈ.

મનુષ્ય પોતે શું થયો છે, તેના કરતાં શું કરી જાય છે, શું ભોગવી જાય છે, તેમાં જ તેની મહત્તા મનાવા લાગી. ખૂબ કમાવું, ખૂબ ખર્ચવું, ખૂબ દારૂ પીવો, બહુ ઘોડા દોડાવવા, મોટો જીગાર રમવો, પૈસા વડે જગતને ખરીદવું, એમાં જ જીવનની સિદ્ધિ જણાવા લાગી. દેશો દેશોને ખાવા લાગ્યા. કરારો તોડવામાં નીતિ, સ્વતંત્રતા ઝૂંટવી લેવામાં સુતસદીગીરી, જુદા પ્રચારમાં કુશળતા દેખાયાં.

મોન્ટેકાલો એ તો અર્વાચીન યુરોપનું પુણ્યધામ, અમરાપુરી સમું સુંદર. ત્યાં રોજ કરોડોનો જીગાર રમાય, રૂપાળી સ્ત્રીઓની હરાજી થાય.

વિષયલાલસા વધારવામાં અને વધતી લાલસાને તૃપ્ત રાખવામાં જીવનનું સાઈકલ શોધવું, એ અર્વાચીન યુરોપનો ધર્મ થઈ પડ્યો.

રાજ્ય સ્થાપવાં, રાજ્યસત્તાની વિનાશકતા વધારવી, તે વડે સામ્રાજ્યો સ્થાપવાં, જગતમાં નિર્દોષ અને નિર્બળ માણસોની

શાંતિ લાંટવી, જગત બધાની સમૃદ્ધિ દોહી પોતાની અતર્થ ક્ષુધાને સંતોષવી કે તે વડે વિનાશકતા પ્રસરાવવાનાં સાધનો લેગાં કરવાં, એમાં જ યુરોપીય મુત્સદ્દીઓએ કર્તવ્ય માન્યું.

૪૦૦ વર્ષના આ દૃષ્ટિસ્વરૂપે આજે આખા જગતનું નખોદ કાઢ્યું છે.

આ અર્વાચીન દૃષ્ટિનું નવું સ્વરૂપ આજે આપણને નવું લાગતું નથી; કારણ કે એ જ દૃષ્ટિ ખરી છે એમ આપણે બાળપણથી માનતા આવ્યા છીએ; પણ આ દૃષ્ટિમાં રહેલો ભ્રમ આપણને ધ્રીમેધીમે આજે સમજાય છે. વધારે સ્પષ્ટતાથી હવે સમજાશે.

આ દૃષ્ટિ અર્વાચીન યુરોપે કેળવી. એનું અનુકરણ કરી આખા જગતે કેળવી. એનાથી માણસ વધારે સુખી થયો? જવાબ જોઈએ તો પૂછો એકોસ્લોવેકિયાના દલિતોને, સમરાંગણે વિનાશના મોંમાં જતા દેશદેશના અસંખ્ય યુવકોને, આસપાસ ખરતાં તમારાં જીવનકુસુમોને, પૂછો નિર્દોષ સ્ત્રીઓ અને બાળકોને, જે અંધારી રાતે માનવબંધુને હાથે રાખ થઈ રહે છે તેમને.

૪૦૦ વર્ષ એકનને પંથે ચાલી મનુષ્ય સ્વાતંત્ર થયો છે? ક્યાં છે પોલોંડની સ્વાતંત્રતા? મનુષ્યવ્યવસ્થાની નિર્દય શૃંગલોમાં બદ્ધ કોણ નથી? ક્યાં છે આજે જર્મની, જપાન કે ઈંગ્લેંડ-અમેરિકાનાં મનુષ્યોનું સ્વાતંત્ર્ય? આપણને કોલોનમાં શીખવામાં આવતું, કે પ્રાચીન હિંદમાં સ્વાતંત્ર્ય હતું નહિ. એકન દ્વારા આપણે જે શીખ્યા તેને પરિણામે પણ હિંદમાં સ્વાતંત્ર્ય ક્યાં છે? મનુષ્ય માત્ર આજે એક નિર્જીવ અને નાનું ચક બની આત્મવિહોણું ઘસાઈ મરે છે.

આજે મનુષ્ય શું ઉદાત્ત છે? એનામાં વિશ્વપ્રેમ ક્યાંય પણ દેખાય છે? આજે તો એક માનવ બીજના ગળા પર બા. ૩

છરી મૂકી બેઠો છે. જાતિવિગ્રહ, વર્ગવિગ્રહ, રાષ્ટ્રવિગ્રહ, સામ્રાજ્ય-વિગ્રહ. દ્વેષ આમ જગતનું આવરણ બની રહ્યો છે.

આને સત્ય ક્યાંય પણ દેખાય છે? આજનાં છાપાં સત્ય બોલી શકે છે? દિન અને રાતને ભયંકર કરતો રડિયો તો અસત્ય સિવાય કશું બોલ્યો છે? વિગ્રહનો દાવાનળ પ્રગટે, ત્યારે પહેલું મૃત્યુ તો સત્યનું થાય છે.

આને મનુષ્યે અસ્તેય પ્રાપ્ત કર્યું છે? આને ગરીબો ને નિર્દોષોનાં ધન લૂંટતાં કોણ ખંચાય છે? વિજ્ઞાન જેને વશ છે એવી પ્રજાઓ પરસ્પર વિનાશ સાધે છે. રાષ્ટ્રોની ચોરી એ તો એમને મન શાહુકારી થઈ પડી છે. ધન હરવું, નિર્દોષોની શક્તિ હણવી, એનાં કીર્તિગાન થાય છે.

કેમ કહેવાય કે ૪૦૦ વર્ષના આ પ્રયોગે મનુષ્ય ઉદાત્ત થયો છે?

માટીબંધો માનવી માને છે, કે એણે જગત જીત્યું છે. ખરું જોઈએ તો એણે જગત ખોયું અને સાથે આત્મા પણ ખોયો છે.

માનવીને આને નથી મળ્યું સુખ, નથી એ લોગવતો સ્વાતંત્ર્ય, નથી એ રહ્યો નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થાને અનુકૂળ થતો દેવાંશ. નથી રહ્યું એને આત્મગૌરવ, નથી મળી એને આત્મસિદ્ધિ. એ આને જંગલી, સ્વચ્છંદી વાનર છે. એનો હાથ ટૂંકો થયો છે એ ખરું, પણ એ ટૂંકા હાથમાં એણે વિજ્ઞાન વડે વિશ્વવિનાશક વજ્ર પકડ્યું છે. એની આગળ સહસ્રાબ્દન ને રાવણ નિર્દોષ બાળક જેવા લાગે છે. પોતાનું સ્વરૂપ જોવાની એની શક્તિ અદૃષ્ટ થઈ છે.

એક સુંદર દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે. ગગનચુંબી હિમાલયનાં શિખરો વચ્ચે તિબેટમાં એક વૃદ્ધ બૌદ્ધ ભિક્ષુ રહેતો હતો.

૬૦ વર્ષની તપશ્ચર્યા વડે એણે શાંતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પળે પળે ‘બુદ્ધ’ શરણું ગચ્છામિ’ રટીરટીને એણે પાશવતાને વશ કરી હતી. એની દૃષ્ટિ સનાતન હિમનાં દર્શન કરીકરી નિર્ભળ થઈ હતી. એ સુખી હતો, શાંત હતો, ભાવનામય જીવનનો આનંદ એણે પ્રાપ્ત કર્યો હતો. દ્રવતી અનુકંપાથી એણે સકળ જગતને લપેટી લીધું હતું.

એની પાસે ૨૧ વરસની પટ્ટી, ઑસ્ટ્રેલિયન વિમાની એક યુવતી આવી. બાલપણથી એણે વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાને દીધેલી શક્તિ પોતાની કરી હતી. તેણે ગર્વથી, તેને મન પથ્થર જેવા નકામા આ વૃદ્ધ તરફ તિરસ્કારથી જોયું અને પોતાની ઓળખાણ કરાવી.

‘હું ૨૧ વર્ષની છું. હું વિમાનવિહારી છું. મારા જેવું એ વિષયમાં કોઈ કાબેલ નથી.’

‘તમે શું કર્યું?’ વૃદ્ધે પૂછ્યું.

‘હું ૧૯ વર્ષની હતી,’ યુવતીએ કહ્યું, ‘ત્યારે ક્લાકના ૨૦૦ માઈલની ઝડપે મેલબોર્નથી મુંબઈ ઊડીને આવી. ૨૦ વર્ષની થઈ, ત્યારે ૩૦૦ માઈલની ઝડપે મેલબોર્નથી લંડન ગઈ. ૨૧ વર્ષે આજે ૪૦૦ માઈલની ઝડપે આખા જગતની આસપાસ ઊડી આવી.’

શાંત ને સંયમી વૃદ્ધે સાઠ વર્ષના ભાવનામય જીવનથી પ્રેરાઈને પ્રશ્ન કર્યો :

‘આવડી ઉતાવળ શા માટે?’

આ પ્રશ્નમાં મેકિયાવેલી અને બેકને રચેલો ૪૦૦ વર્ષનો પરપોટો ફૂટી બહાર છે. આવડી ઉતાવળ શા માટે? એકબીજાનો વિનાશ કરવા? મનુષ્યનું સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વમાન છીનવી લેવા? જગતના ઈશ્વે મનુષ્યને જે સુખ આપ્યું તે હરી લેવા?

હું પણ એ વૃદ્ધ ભિક્ષુનો પ્રશ્ન ફરી પૂછું છું : શા માટે ?
 જે જે સાધનો છે, જે જે સમૃદ્ધિ છે, એમાંથી મોટામાં મોટી-એક જ માત્ર કહીએ એવી-સંપત્તિ, એ તો આપણી માનવતા. એક લક્ષણ એવું હોય, કે જેથી પશુની ભૂમિકા છોડી આપણે દેવાંશને સ્પર્શતા હોઈએ, તો તે આપણું આત્મગૌરવ.

જગતનો નાથ તો જે પોતાની માનવતાનો માલિક હોય તે; પોતાના જીવનનો વિશ્વકર્મા બની શકે તે; પોતાના સ્વધર્મને પંથે વિચરી પોતે જ પોતાનો શાસનકાર, પોતે જ પોતાનો નિયંત્રક થઈ શકે તે. બાકીનું બધું જૂઠાણું.

જે સંસ્કૃતિ કે સાધન-સંપત્તિને માનવગૌરવ માટે માન ન હોય, જેની રચેલી વ્યવસ્થામાં માનવગૌરવ સ્વતંત્રતાથી સ્વધર્મ આચરી ન શકે, તે વ્યવસ્થાને 'સંસ્કૃતિ' કહેવી એ શબ્દભ્રમ છે. એ તો દેવોના પશુ બનાવવાનું યંત્ર છે. મનુષ્યના ઉદ્ધાર અર્થે એનો વિનાશ સાધવામાં જ સમગ્ર માનવજાતિનો મોક્ષ રહેલો છે.

આપણે પળવાર થોભીને અંતરમાં દૃષ્ટિ નાખીએ.

જેથી માનવને સુખ ન મળ્યું, આત્મશક્તિ ન મળી, તેનું ગૌરવ ન વધ્યું, નૈતિક વ્યવસ્થાનું સામ્રાજ્ય ન સ્થપાયું, એ વિજ્ઞાનવાદ તો માનવનો કટ્ટો વેરી છે. પ્રાચીન આર્યોએ માનવ-દેહ દેવોને થે હુલાંલ માન્યો છે; હુલાંલ એ માટે, કે આ દેહ આત્મસિદ્ધિ શક્ય છે.

મનુષ્યત્વ આ કયું અને પેલું કયું એમ સંતોષ લેવામાં નથી; માનવી થવામાં છે. કરવું એના કરતાં થવું, એમાં જ એનો મોક્ષ છે.

માનવ એ માનવપ્રયત્નનું ધ્યેય છે, સાધન નથી. એની આત્મનિષ્ઠ મહત્તા જગતની મોટામાં મોટી સમૃદ્ધિ છે. વિજ્ઞાન

પ્રતિકાર-શક્તિ

૪૫

એ મહત્તાનું દાસ થઈ શકે, પ્રહારાક્ષસ બની એને ગળી જઈ શકે નહિ.

જ્યારે આ સત્ય સમજાશે, ત્યારે અર્વાચીન યુરોપનું ઝેર ઊતરી જશે ને માનવવૃંદ દેવત્વને પંથે પાછું વળશે.

વિજ્ઞાન વિના યે બુદ્ધ ને ખ્રિસ્તે માનવતાની ટોચ સ્પર્શી. વિજ્ઞાનની મદદથી આજે જગતમાં પશુશ્રેષ્ઠો એકબીજાને ફાડી ખાય છે, આજે આપણે વિજ્ઞાનને વિસરી ન શકીએ, પણ વિજ્ઞાન-પ્રાબલ્યની વિષમતા જરૂર તોડી શકીએ.

માનવ સૃષ્ટિનો સ્વામી છે; છે ખરો-જે પોતાની માનવતાનું સામ્રાજ્ય સાચવી રહે તો, નૈતિક વિશ્વવ્યવસ્થાને ઓળખી શકે તો.

વિજ્ઞાનનાં વિષ ઉતારવાં સહેલ છે. માનવવ્યક્તિત્વનું ગૌરવ આપણે હુજૂર રાખી શકીએ. એને સાચવવા પ્રાણ અર્પી આપણે માનવતાની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરી શકીએ.

પ્રતિકાર-શક્તિ

જે પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે, તેમાંનાં થોડાંક જ શિષ્ટ સાહિત્ય-માં સ્થાન પામે છે. શિષ્ટ સાહિત્યમાં ભાગ્યે જ છ-આઠ પુસ્તકો એવાં હશે, જે ધર્મગ્રંથોમાં ગણાતાં હોય. આવા પ્રેરણાસાહિત્ય-માં ભગવદ્ગીતાનું-દેવ અને મનુષ્ય વચ્ચે થયેલા આ અપ્રતિમ સંવાદનું-સ્થાન પ્રથમ છે. એડ્વીન આર્નાલ્ડ એને ‘દૈવી ગીત’નું નામ આપે છે. હમ્બોલ્ટે એને ‘જગતની કોઈ પણ બાણીતી ભાષામાં રચાયેલું એક માત્ર સુંદરતમ આધ્યાત્મિક ગાન’ કહ્યું છે. આ વિશિષ્ટતાનાં અનેક કારણો છે.

આ ગીતા રચી છે: વ્યાસ દ્વેપાયને-મહાભારતના કર્તા, કવિઓના પણ કવિ, પ્રથમ અને અગ્રગણ્ય એવા માનવ-જાતિનાં પયગમ્બરે.

આ પ્રેરણાગાને છેલ્લી વીસ સદીઓમાં આણુગણુ માણુસોને દેવી શક્તિ આપી છે: શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય જેવા પ્રાચીનોને; વિવેકાનંદ, લોકમાન્ય તિલક અને ગાંધીજી જેવા અર્વાચીનોને.

એ ગાને ભાગવત અને તુલસીદાસના ‘રામચરિતમાનસ’ જેવા અમર ગ્રંથો-જેણે હિંદી સંસ્કારના સનાતન મંદિરને ઘડ્યું અને ઉજાડ્યું-તેને પ્રેરણા આપી છે. વળી એતું સર્વ-પ્રાહિત્ય મનુષ્યકર્તાવ્યના દરેક સ્વરૂપને, માનવવિકાસની દરેક ભૂમિકાને અપનાવી લે છે.

છતાં, અર્વાચીન કેળવાયેલા માણુસનું માનસ ખાયલું છે. તેના ગર્ભમાં એવો ભાવ રહ્યો છે, કે એ જો ગીતા પર બહુ અવલંબે, તો એ માણુસ વહેમીલો, નિર્બળ અને પુરાણો લેખાર્થ જશે.

આપણા હૃદયમાં આ ઝીક ખરેખરી છે; પણ જો હિંદે જગતને વશ કરવા વિજયપ્રયાણ કરવું હોય, તો આ ઝીક ડાઘી નાખ્યા વિના છૂટકો નથી.

સેન્ટ પૉલે રોમનોને પત્ર લખ્યો હતો: તેમાં જણાવ્યું હતું, કે “હું ખ્રિસ્તના પ્રેરણાસંદેશથી શરમાતો નથી.” તો ભગવાન વ્યાસે માનવજાતિને જે પ્રેરણાસંદેશ શીખવ્યો, તેનાથી આપણે શા માટે શરમાવું જોઈએ? પોતાની વિદ્વત્તાથી, કલાશક્તિથી કે પોતાના પ્રભાવપ્રાદુર્ભાવથી, ભલે પછી તે ચતુર્કિંચિત્ હોય તોપણ, કોઈ માણુસ શરમાતો નથી. તો પછી ખરા પ્રભાવનું જે મૂળ છે-જે શક્તિ હું નિર્બળ હોઉં, ત્યારે મને સશક્ત કરે છે, નિઃસત્ત્વ થાઉં ત્યારે પ્રેરણા દે છે, શક્તિશીલ હોઉં, ત્યારે સમૃદ્ધ કરે છે-તેનાથી હું શા માટે શરમાઉં?

ન્યારે પ્રેરણાના બધા માર્ગો બંધ થઈ જાય છે, ત્યારે ગીતાના

શબ્દમાં ભગવાન કહે છે :

ક્લેષ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્સ્વયુષ્પયતે ।

શુદ્ધં હૃદયદૌર્વિલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ *

આ શબ્દો સાંભળતાં ભય ભાગી જાય છે, આપણે ફરી ‘આત્મવાન’ થઈએ છીએ, અને આપણે દરેક પ્રેરાઈને અનુનની જેમ ઉચ્ચરવા તત્પર બનીએ છીએ :

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ +

સંયોગો જેમ વધારે ભયંકર બને છે તેમ ગીતા વધારે શક્તિ પ્રેરે છે, એ સશક્તોનો અનુભવ છે; તો આપણને, નિર્બળને, એ કેમ નહિ પ્રેરે ?

ગીતા જે શક્તિ આપે છે તે ઉપરચોટિયા નથી. એ શક્તિ તો વ્યક્તિત્વના ખરા પ્રભાવમાં પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. સંસાર-મુઘ્ધોના પ્રભાવના જેવી બહારની ચમકમાં એ હોતી નથી. એ શક્તિ એવી છે, કે એની પ્રેરણા ઝીલતા દરેક મનુષ્યને પોતે હોય તેનાથી વધારે આત્મવાન બનાવે છે. એના વડે નિર્બળ બળ પામે છે, ઉપરછલા ગંભીર બને છે, પ્રવચનપટુ મૌન સેવતા થાય છે, અભિમાની નમ્ર બને છે, વ્યર્થ ફાંફાં મારનારા સચોટ બને છે. જેને ગીતામાં શ્રદ્ધા છે, તેને ઈશ્વરની શક્તિનો સંસ્પર્શ થાય છે :

તસ્માત્સ્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ

જિત્વા શત્રુન્ મુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ॥*

* પામ. મા વ્યંટળભાવ, તને તે ધરતો નથી;

હુયાની દીનતા તુચ્છ છાંડી બેઠ, પરંતપ!

અ. ૨; શ્લોક ૩.

+ બેભા હું વામી સંદેહો, વેણ પાળીશ આપનું.

અ. ૧૮; શ્લોક. ૭૩

* તો બેઠું, મેળવ કીર્તિ, પાર્થ !

છતી રિપુ ભોગવ રાજ્યરિદ્ધિ.

અ. ૧૧; શ્લોક. ૩૩

અને આ વચન સફળ કરવાની શક્તિ આવે છે. એ શક્તિથી પર એવી શક્તિ મનુષ્ય નથી માગી શકતો ને નથી મેળવી શકતો.

ગીતા જે શક્તિ આપે છે, એ માત્ર વ્યક્તિઓને જ પ્રાપ્ય છે એવું કંઈ નથી; સમૂહોને અને રાષ્ટ્રોને પણ તે મળે છે, જે તેઓ એનો સંદેશ અમલમાં મૂકી શકે તો. ગીતાનો આ સંદેશ જે શબ્દોમાં સમાઈ શકે : સર્વનાત્મક પ્રતિકાર.

આ પ્રતિકારનાં બે સ્વરૂપ છે : એક સર્વનાત્મક એકાગ્રતા અને બીજું પ્રતિકાર-શક્તિ. આ બીજી શક્તિ એક એમર અનુષ્ટુભમાં વર્ણવવામાં આવી છે :

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્ધ્યસ્વ વિગતઞ્ચર : ॥ *

આત્મા વડે અનાત્માનો પ્રતિકાર કરવો, જ્યાં અને ત્યાં જે સાધન મળે તેના વડે-શરીર અને મનની બધી શક્તિઓ વડે પ્રતિકાર કરવો; ગણતરીથી નહિ, પણ ભગવાનના ચરણમાં અંજલિ અર્પતા હોઈએ એવા ભક્તિભાવે : આ છે ગીતાનો સંદેશ.

ઈતિહાસકાળમાં જ્યારે પરદેશી ધાડાંઓએ હિંદ પર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે આપણી વિરુદ્ધ રાજ્યસત્તા ને ધાર્મિક અનૂન બંને હતાં. આપણાં સ્વાતંત્ર્ય, ધર્મ, સંસ્કાર-બધાંતું અસ્તિત્વ જોખમમાં આવી પડ્યું હતું. ત્યારે ગીતાના સંદેશે આપણને શક્તિ, સહિષ્ણુતા અને પ્રતિકારશક્તિ દીધાં હતાં.

ત્યારે સામાજિક ક્ષેત્રમાં આપણે પ્રતિકાર કર્યો, ને આર્થિક સમૂહોની ન્યાતો બનાવી દીધી, ને કુટુંબોને સંયુક્ત કુટુંબોના ગઠમાં ફેરવી નાખ્યાં.

* સમર્પી કર્મ સર્વં યે મને અધ્યાત્મ ચિત્તથી,

આશા મગતા સંતાપ ત્યાગીને યુદ્ધ માંડ તું.

અ. ૩; શ્લો. ૩૦

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં આપણે પ્રતિકાર કર્યો, ને લક્ષિત પેદા કરી; લક્ષિત તે ચૈતન્ય, કબીર ને ગુરુ નાનકની. પરિણામે ધાર્મિક ઔદાર્ય પ્રગટ્યું.

બુદ્ધિનાં ક્ષેત્રોમાં પ્રતિકાર કર્યો, અને સંસ્કૃત ભાષાને સરસ્વતીને સ્થાને સ્થાપી, સનાતન પ્રેરણાની જનની બનાવી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ પ્રતિકાર કર્યો, અને રાજાઓને સમાજ કે સંસ્કારને સ્પર્શ્યા વિના માત્ર માંહોમાંહે કુસ્તી કરવાની છૂટ રહેવા દીધી.

પણ બ્રિટિશ રાજ્યે હીંદીની શાંતિએ તો આપણને રતાંધળા કરી મૂક્યા છે. તેણે આપણી પ્રતિકારશક્તિ શિથિલ બનાવી છે. પરિણામે આજની નવી પરિસ્થિતિ આવી એટલે આપણે મુશ્કેલીમાં આવી ગયા છીએ.

આજે નાદીરશાહથી વધારે વિનાશક હિટલર જગતનું સ્વામિત્વ મેળવવા તત્પર બન્યો છે. એક પછી બીજો દેશ લોહીખરડ્યો ને ગુલામ બનતો જાય છે. એને દરેક ડગલે હિંદની પાસે મહાભય આવતો જાય છે. બિનજવાબદાર નોકર-શાહીએ સ્વતંત્ર સહચારની આપણી માગણી તિરસ્કારી છે, અને દેશમાં સ્વતંત્રતાથી શ્વાસ પણ ન લઈ શકાય એવી સત્તા હાથમાં લીધી છે. થોડાક હિંદીઓ દેશ પર ચડી બેસવાની કે દેશના ભાગલા કરવાની ઈચ્છા સેવતા થયા છે. પરિણામે જીવ અને જીનમાલ જોખમમાં આવી પડ્યા છે. રણગાડીઓ અને બોમ્બધારી વિમાનોની ફળદ્રુપ જનેતા સમી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ આપણું સત્ત્વ ચૂસી લીધું છે. આપણે કદી જાણ્યાં નહોતાં એવાં જોખમો એણે ઊભાં કર્યાં છે. આપણે આશ્રયવિહોણા હોઈએ એવો આજે આપણને ભાસ થાય છે. પારકી મદદ માટે આપણે વલખાં મારીએ છીએ. સહાનુભૂતિ

માટે વલવલીએ છીએ.

જેમ કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનને વિષાદ થયો હતો, નિષ્ફળતાનું તીવ્ર લાન થયું હતું, તેમ આપણને પણ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે તેને પોતાના કલ્પેષ્યને વશ કરવાનું કહ્યું, તે જ ગીતાનો સંદેશ આજે પણ દેશની એક પૂરી આશા છે. હિંદે ઈશ્વરને શરણે જવું જોઈએ; સહેલાઈથી સાંપડેલી સ્વતંત્રતાની મૃગતૃષ્ણા છોડવી જોઈએ; ઈશ્વરનો સંદેશ જ આપણે સાંભળવો જોઈએ; દરેક અધર્મીની સામે થવાની પ્રતિકારશક્તિ કેળવવી જોઈએ.

સર્વનાત્મક પ્રતિકાર

મારી સ્વતંત્રતાની ઘડીઓ ગણાઈ રહી છે. કદાચ આ અઠવાડિયું પૂરું થતા પહેલાં બ્રિટિશ સરકાર, તેની યુદ્ધપ્રવૃત્તિ નિર્વિધ્ને આગળ ધપાવી શકાય તે માટે, મને પકડી લેશે.* અત્યારની પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીની આજ્ઞાને અનુસરવાથી જ હિંદુસ્તાનની રક્ષા થઈ શકે એમ છે; તેથી મારે મારી સ્વતંત્રતા બ્રિટનને ચરણે હોમવી રહી. મારા મનમાં નથી ખેદ, નથી દ્વેષ; પણ મારા કાર્યના પ્રેરક હેતુનું પૃથક્કરણ મારે કરવું જોઈએ.

મારું આ કાર્ય જડ યંત્રવત્ થયેલું છે? એ ગતાનુગતિક છે? હું માત્ર દેખાદેખીથી સત્યાગ્રહ કરવા માગું છું?

ના. હું આ કાર્ય કેવળ મારી સ્વેચ્છાથી પ્રેરાઈને કરવા માગું છું; કેમ કે મારી દૃઢ પ્રતીતિ છે, કે મારું કર્તવ્ય મને એથી ખીજે રસ્તો બતાવતું નથી. મારી પ્રતીતિનો પાયો

* શ્રી. મુનશીએ સત્યાગ્રહ કરવાનો તેમનો ધરાદો મુંબઈની પોલીસને જણાવ્યા પછી, ૧૯૪૦ના ડિસેમ્બરની ૮મીએ સવારે તેમને ગિરફતાર કરીને ચરવડા જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા.

રાજકીય નથી. તેનાં મૂળ આપણા જીવનના સનાતન સિદ્ધાંતો સુધી જાંડાં જતરેલાં છે.

પ્રતિકાર એ જીવનધર્મ છે. ઘણા એવી વસ્તુનો પ્રતિકાર કરે છે, જેના પ્રત્યે તેમને દ્રેષ કે અણુગમો હોય છે. ઘણા એવી વસ્તુનો પ્રતિકાર કરે છે, જેને તે અસત્યરૂપ માને છે. પ્રતિકાર વિના જળ નથી, સામર્થ્ય નથી.

જે વસ્તુ પ્રત્યે મને દ્રેષ કે અણુગમો હોય તેની સામે હું પ્રતિકાર કરું છું, ત્યારે એ પ્રતિકાર સ્વયંસ્કૃતિથી પ્રેરાયેલો હોય છે. હું જેને સત્ય માનું છું, તેનાથી વિસંગત એવી વસ્તુનો વિરોધ કરું છું, ત્યારે મારો એ પ્રતિકાર સહેતુક અને સનિશ્ચય હોય છે.

પણ એથી એક ઉચ્ચતર પ્રકારનો પ્રતિકાર છે, સર્જનાત્મક પ્રતિકાર.

કોઈ મનુષ્ય કંઈકે ઉદાત્ત, લબ્ય કે સુંદર વસ્તુ નિર્માણ કરવા ઇચ્છે છે. તેની કલ્પનાશક્તિએ એ વસ્તુની રૂપરેખાની આંખી કરી હોય છે; પણ એટલું પૂરતું નથી. તેણે સર્વ વિરોધીને વિઘ્નકર્તા બળોનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ; જેથી તેનાં મનશ્ચક્ષુ આગળની પેલી આંખી, અરુપ રૂપરેખા સજીવ ચિત્રનું રૂપ ધારણ કરે, અને તેમાં તેની કલ્પનાના લલકલચાં રંગો પુરાઈ તે ચિત્ર દીપી જાઉં. જેટલી દૃઢતાથી એ માણસ વિરોધી બળનો પ્રતિકાર કરશે તેટલું પેલું ચિત્ર અધિક સજીવ બનશે, અને અંતે એકાગ્ર થયેલી કલ્પનાનું રૂપાંતર નરી આંખને દેખાય એવી મૂર્તિમંત વાસ્તવિકતામાં થશે. આ ફિલસૂફીનો કોયડો નથી, પણ અનુભવસિદ્ધ વસ્તુ છે; અને લગવાન વ્યાસના સમયથી માણસો એનો અનુભવ લેતા આવ્યા છે.

માણસે, સર્વ વિઘ્નકર્તા બળોની સામે એકાગ્રપણે પ્રતિકાર કરીને, પોતાના કલ્પનાચિત્રને આપેલું મૂર્તિમંત રૂપ તેનું જ

નામ સિદ્ધિ. સિદ્ધિ માત્ર એ રીતે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈ માણસ જાણતો હોય, કે એનો વિશ્વાસ કરવામાં આવતો નથી; તેને ખબર હોય, કે તેને હલકું પ્રાણી ગણીને તુચ્છકારવામાં આવે છે ને શેઠની ગાડીએ જોતવા લાયક પશુ સમાન ગણવામાં આવે છે, ત્યારે એવી રીતે ધૂંસરીએ જોતવાના પ્રયત્નની સામે થવું એ તેનો ધર્મ થઈ પડે છે. એવો પ્રતિકાર તે ન કરે તો તેની માણસાઈને એળ લાગે. તે જો સ્વમાનવાળો માણસ હોય તો પોતાના સ્વમાન ઉપરના આક્રમણનો તે સહેજે પ્રતિકાર કરશે. ધારો કે તેની સામે બંદૂક ધરીને તેને પેટે ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તેની સૌથી પહેલી વૃત્તિ પ્રતિકાર કરવાની જ થશે. પછી આત્મરક્ષાની વૃત્તિ તરત જ તેને તાબે થવા પ્રેરશે. તે જાણે છે, કે પોતે જો પેટે નહિ ચાલે તો માથું કૂટશે; એટલે સ્વમાન કરતાં શિર સાચવવાનું તે વધારે પસંદ કરશે. એમ થયા પછી તેની પ્રતિકારવૃત્તિ મરી જશે. મનુષ્યના આત્માને સ્વમાન ઉપરના આવા હુમલાનો સામનો કરવાના પ્રસંગો ફરીફરીને આવે છે અને ઘણીવાર એ આત્મા પ્રતિકાર કરવા કરતાં તાબે થવાનું પસંદ કરે છે.

પણ હું જો પેટે ચલાવવાના હુકમને તાબે થવા કરતાં તેની સામે સર્જનાત્મક પ્રતિકાર કરવાનું પસંદ કરું, તો મારું એ કાર્ય વિચારપૂર્વક કરેલા નિશ્ચયનું જ પરિણામ હશે. આ પ્રકારના પ્રતિકારનું એક નિશ્ચિત ધ્યેય હોય છે; સ્વમાનવાળા મનુષ્ય તરીકેની મારી હસ્તી કાયમ રાખવાનું. એને માટેનું પ્રેરક બળ મને મારા ધ્યેય તરફથી મળી રહે છે. ધ્યેય એ છે, કે સ્વમાનવાળા મનુષ્ય તરીકેનું મારું જે ચિત્ર મારી કલ્પનાએ ઘડ્યું છે તે સંઘર્ષ છે, તે ચિત્રની ગમે તે ભોગે રક્ષા કરવી. જે વસ્તુઓ મને પ્રિય છે તે સ્વેચ્છાએ હોમી દઈને, હું મારા એ પ્રતિકાર-

સંકલ્પને ટકાવી રાખું છું. એ ધ્યેય-એ ચિત્ર-મારી કલ્પનામાં વાસ્તવિક સત્યરૂપે હસ્તી ધરાવતું હોવું જોઈએ; તે પછી જ હું સ્વસંકલ્પને બળે તેને મૂર્ત રૂપે હસ્તીમાં લાવી શકું. સ્વસંકલ્પને બળે પોતાના ધ્યેયને કલ્પનાના પ્રદેશમાંથી કાઢી વાસ્તવિકતાના પ્રદેશમાં સ્થૂલ રૂપે મૂર્તિમંત બનાવવું, એ ક્રિયા જ્ઞાનપૂર્વક કરેલા નિશ્ચયથી જ થઈ શકે. સર્જનાત્મક પ્રતિકારની સંપૂર્ણ શક્તિ ધરાવનાર માણસ જ જગતમાં ચમત્કારો કરી શકે છે.

જે વાત માણસોને લાગુ પડે છે, તે રાષ્ટ્રોને વિષે પણ એટલી જ સાચી છે.

રાષ્ટ્રોનું ઘડતર એ સર્જનાત્મક પ્રતિકારનું ફળ હોય છે. ખ્રિસ્ત મહાન રાષ્ટ્ર છે, તે તેની જાતિ કે ભાષાને લીધે નથી. એ રાષ્ટ્ર મહાન એટલા માટે છે, કે અંગ્રેજોએ સેંકડો વરસ થયાં કલ્પનાત્મક પ્રયાસો કરીને, સ્વસંકલ્પને બળે તેને હસ્તીમાં આણ્યું છે.

તે જ પ્રમાણે, હિંદુસ્તાન ભૂગોળ, ભાષા કે ધર્મે ઉપજાવેલા ઐક્ય વડે રાષ્ટ્રરૂપે સંગઠિત થયું નથી. બાહ્ય પરિસ્થિતિ વડે રાષ્ટ્રનું સર્જન થઈ શકે જ નહિ. એ તો જ થઈ શકે જો હિંદીઓ જ્ઞાનપૂર્વક પોતે એક રાષ્ટ્ર બનવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરે ને તેની સિદ્ધિ માટે આવશ્યક એવી સાધના કરે.

દ્રુઇલ નામના એક લેખકે ‘રાષ્ટ્ર’ શબ્દની વ્યાખ્યા આપતાં લખ્યું છે :

“રાષ્ટ્ર એ એક સજીવ દેહ છે. તે પોતાની હસ્તી કલ્પવાની અને તેની સિદ્ધિ માટે દૃઢ સંકલ્પ કરવાની ક્રિયા કરતાંકરતાં જ આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે. કોઈ પણ માનવીસમૂહના સર્વ સનુષ્ઠો પોતે ઐક્યબદ્ધ થઈને કેવા પ્રકારનો સજીવ ઘટક રચી શકે એમ છે, એની આછીવત્તી રૂપરૂ કલ્પના પોતાના મનમાં ઘંટે અને એ કલ્પનાની નિર્ણાયક અસર તળે સંચોટપણે એકઠા થઈ ઐક્ય સાધે, ત્યારે તે સમૂહ સાચા અર્થમાં ‘સમાજ’

ખન્યો ગણાય. એ સમાજ ત્યારે એક પ્રાણવાન હોઈ બને છે. તે હસ્તીમાં આવે છે તેનું કારણ એ છે, કે એને માટે કલ્પના અને સંકલ્પની સાધના થઈ ચૂકી હોય છે. એ એક કલ્પનામાંથી જન્મેલો સજીવ હોઈ છે.”

કરોડો માણસોના સંકલ્પોએ એક વિરાટ એકચની કલ્પનાને મૂર્ત રૂપ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેને અનુરૂપ પોતાનાં જીવન ઘડવાનું કાર્ય કરતાં પોતાનું એકચ સાધ્યું, તેમાંથી હિંદી રાષ્ટ્રનો જન્મ થયેલો છે; તેથી હિંદુસ્તાન દેશ અને હિંદુસ્તાન રાષ્ટ્ર એ બે કલ્પનાઓ વચ્ચેનો ભેદ ધરમૂળનો છે. કોઈ પણ માણસ હિંદી રાષ્ટ્રવાદી જન્મી ન શકે; દરેક જણે પોતે વિચાર, ચોજના અને સંકલ્પરૂપી સાધના કરીને જ રાષ્ટ્રવાદી બનવું રહ્યું. સર્વ સામાન્ય પ્રણાલિકાઓ, સાથે રહીને વેઠેલાં દુઃખો અને મેળવેલા વિજયો, રાષ્ટ્રનાં ચારિત્ર્ય અને આદર્શોને પોતાના જીવનમાં મૂર્તિમંત કરનાર મહાન સ્ત્રીપુરુષોની નામાવળી, અને ગરવા વિજયોમાં પરિણમેલા સાસુદાચિક સંઘર્ષોનાં સ્મરણો—હિંદુસ્તાનને રાષ્ટ્ર બનાવનાર આ વસ્તુઓ છે.

હું મારી સ્વતંત્રતા અંગ્રેજોને ચરણે હોમી દઈને કેવા પ્રકારનો પ્રતિકાર કરી રહ્યો છું ?

આજની પરિસ્થિતિ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાયઃ બ્રિટનની સામે યુરોપનું પ્રચંડ બળ ખડકાયેલું છે; તેની સામે તે વિનાશમાંથી ઊગરવા લડી રહ્યું છે. આત્મરક્ષાની એ લડાઈમાં તે મદદ મેળવવા કે પરાણે પડાવવા માટે અથવા મૂંઝવણો ને અંતરાયો ટાળવા માટે, માનવી બુદ્ધિચાતુર્યને બાળીતી સર્વ પ્રકારની કરામતોનો ઉપયોગ ન કરે તો ભારે આશ્ચર્ય કહેવાય; ને એ ઘટના અલૌકિક ગણાય. બીજી બાજુ, હિંદીઓને બ્રિટનના ભાગીદાર તરીકે યુદ્ધમાં ભાગ લેતા

રોકવામાં આવ્યા હોઈ, પ્રિટનના યુદ્ધપ્રયત્નમાં અનિચ્છા-
એ ને મૂળે મોઢે સંમતિ આપીને સંતોષ માનવાનું તેમને
પાલવે એમ નથી.

આપણી સામેની પરિસ્થિતિ દીવા જેવી સાફ છે : માલિક
ધણિયામો તેના જીવનમરણના સંગ્રામમાં પોતાના આશ્રિત
દૂબળાને કેવળ હથિયારરૂપે વાપરવા માગે છે. દૂબળો હવે
ધણિયામાનો આશ્રિત અને પડ્યો બોલ ઝીલનારો રહેવા માગતો
નથી; તેને સમોવડિયો સાથી ગણી તેના પર ઇતબાર રાખવામાં
ન આવે, ત્યાં સુધી તે સ્વેચ્છાએ મદદ આપવા રાજી નથી.

આ પરિસ્થિતિ ખેદજનક છે ખરી; પણ, તેનું સ્વરૂપ ઉપર
વર્ણવ્યું એવું જ છે એમાં શંકા નથી.

હિંદુસ્તાનને સાથી ગણવાના આ ઇન્કારની પાછળ રહેલી
વિચારસરણી સ્પષ્ટ છે.

હિંદી પ્રજાને નિર્બળ અને છિન્નભિન્ન માનવામાં આવે છે.
આ સંકટકાળમાં તેને તે જ દશામાં રાખવા માટે, એ પ્રજામાં
પ્રવર્તતા ધાર્મિક અને પક્ષાપક્ષીના દ્વેષ અને વિખવાદનો રાજ-
સત્તા ધાર્યો ઉપયોગ કરી શકે એમ છે; તેથી તેણે પ્રિટનના
દાસત્વનું ઝૂંસરું હજી પણ વહાં કરવું રહ્યું; એ ઝૂંસરાને ગમે
તેવું રૂપાળું નામ આપવામાં આવે, તેથી તેના રૂપમાં ફેર
થોડો જ પડવાનો હતો ?

મારા જેવા કેટલાક માણસો હજી માને છે, કે જો પ્રિટન
પડશે, તો તો તેનું પતન આપત્તિરૂપ થઈ પડશે. આવો વિચાર
ધરાવનારા એક કાળે એવી પણ આશા સેવતા હતા, કે હિંદુ-
સ્તાન ગુલામ તરીકે નહિ, પણ સમોવડિયા સાથી તરીકે આ
યુદ્ધમાં લડી શકશે.

પણ આ સર્વ વિચારો આજે અપ્રાસંગિક છે.

બ્રિટિશ રાજપુરુષોએ રાષ્ટ્રવિરોધી અને રાષ્ટ્રહિતની વિઘાતક એવી માગણીઓને ઉત્તેજન આપ્યું; હિંદુસ્તાન એક 'રાષ્ટ્ર' છે જ નહિ એમ ફરીફરી ભાર દર્શાવે કહ્યું; કેમકે માનસવાળાઓના હાથમાં 'રુક જાઓ' કહેવાનો અધિકાર આવ્યો; હિંદી રાષ્ટ્ર જે ભિન્નતાનો હાથ લાંબાવ્યો, તેને ધુતકારી કાઢ્યો. આ સર્વ કાર્યો વડે તેમણે હિંદના મધ્યવર્તી રાજ્યતંત્રની સત્તામાં ભાગ મેળવવાની રાષ્ટ્રીય માગણીનું બળ હારી લેવાના પ્રયાસો કર્યા છે. મિ. એમેરીએ હિંદુસ્તાનના રાજ્યબંધારણને વિષે છેલ્લા જે વિચારો દર્શાવ્યા છે, તેનો ઇરાદો ભવિષ્યમાં રાષ્ટ્રની એકતાનો હાસ કરી તેને છિન્નભિન્ન કરવાનો છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

બ્રિટનને હિંદ રાષ્ટ્ર નથી જોઈતું; તેને હિંદનો ખપ છે, પણ તે કાયમી ખંડણી ભરનાર તાબેદાર તરીકે.

આજે હિંદી પ્રજાજનને માટે એમાંથી એક રસ્તો ખુલ્લો છે : કાં તો આ સ્થિતિ મૂળે મોઢે સ્વીકારી લેવી; અથવા તો તે ન સ્વીકારવી.

તે જો આ સ્થિતિ સ્વીકારી લે, તો રાષ્ટ્ર કરમાઈને મરી જવાનું; પછી રહી જશે માત્ર નિર્જીવ ચંત્રોની વિરાટ સેના; અને તેને સ્વેચ્છા અનુસાર ચલાવનારા અંગ્રેજ અમલદારો.

આજની સ્થિતિ તેને ન સ્વીકારવી હોય તો તેણે કંઈક કરવું રહ્યું. તેણે હાથકાઓ સુધી બલિદાનો આપીને, સ્વસંકલ્પને બળે, રાષ્ટ્રની હસ્તી સ્થાપી છે. એ હસ્તી જો અખંડિત જાળવવી હોય, તો જે પરિસ્થિતિ હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રત્વનો હાસ સૂચવે છે, તે સ્થિતિમાં રહેવાની તેણે ના પાડવી ઘટે છે. તે ના પાડે છે તેને તથા તેના જેવા બીજાઓને કારાવાસમાં પૂરવામાં આવે છે, ને કારાગૃહનાં દ્વાર ભડાભડ વસાય છે. તે વેળા વર્તમાન પરિસ્થિતિ સામેનો તેમનો સંયુક્ત પ્રતિકાર રાષ્ટ્રને બલવત્તર

બનાવશે અને તેની શક્તિ અમોઘ નીવડશે.

આવા પ્રતિકારમાં પ્રખર સર્જનશક્તિ આણુવા માટે, પ્રતિકાર કરનાર માણસે આત્મા અને શરીરની યાતના સહન કરવી જોઈએ; કેમકે એ યાતનારૂપી તપમાંથી જ્વલંત અને ગગનગામી કલ્પના ઉદ્ભવે છે અને એ કલ્પના જ છે સર્જન માત્રની જનયિત્રી.

યજ્ઞ એટલે કે કષ્ટ વેડીને કરેલો સર્જનાત્મક પ્રતિકાર; એ મનુષ્યના આત્મા જેટલી જૂની વસ્તુ છે. ઋગ્વેદના પુરુષસૂકતમાં એ અમર ભાવના આલેખાઈ છે. સહસ્રશીર્ષ અને સહસ્રપાદ હતો એવા યજ્ઞપુરુષનાં ભૂતિ ને ભાવિ તેમાં હતાં, ને અમૃતત્વનો તે ઇશ હતો. એ યજ્ઞપુરુષને દેવો ને ઋષિઓએ હોમ્યો અને તેમાંથી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવી. યજ્ઞ વિના સર્જન નથી, યજ્ઞ વિના સૃષ્ટિ ટકતી નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મના આરંભકાળમાં ધર્મને કાળે પ્રાણુ પાથરનાર હુતાત્માઓએ, ખ્રિસ્તી ધર્મને માનવીપ્રેરણાનો સનાતન ઝરો બનાવવા માટે, સિંહને મોઢે નંખાતાં ને વધસ્તંભે ચડતાં ચિત્તની પ્રસન્નતા છોડી નહોતી. આને ખ્રિટન ઊભું છે પ્રતિકારના કીર્તિધ્વજ સમું; અને સ્વેચ્છાસ્વીકૃત નિયમન અને કષ્ટ વડે નવું ખ્રિટન સરજી રહ્યું છે—ઇતિહાસે કદી જોયું કે જાણ્યું હોય તેના કરતાં અધિક મહાન અને યશોજ્જ્વલ.

સર્જનાત્મક પ્રતિકાર એ સનાતન યૌવનની જડીબુટ્ટી છે, ચેતનની અખૂટ ગંગોત્રી છે. એ પ્રતિકાર જ્યાં નથી, ત્યાં મૃત્યુની હાક વાગે છે. એ પ્રતિકાર પીડિતોનું આશ્વાસન છે ને નિર્બળનું બળ છે. જે જગતમાં આપણે વસીએ છીએ, તેના પાયામાં તે નવચેતન પૂરે છે. દેવાધિદેવ શિવજીની પેઠે તે વર્તમાન વિશ્વનો સંહાર કરે છે ખરો; પણ જે જે વસ્તુને તેની કરાંશુલિનો સ્પર્શ થાય છે, તેમાંથી નવજીવનનો પ્રવાહ વહેવા માંડે છે.

અહિંસા

મારે મહાસલાવાદી તરીકે અહિંસા વિષે અમુક મત ધરાવવો જોઈએ એવી ગાંધીજીની અપેક્ષા હતી. મારાથી એ મત સ્વીકારી શકાય એમ ન હતું; પણ એનો અર્થ એ નથી, કે મેં અહિંસાને તિલાંજલિ આપી છે, અથવા તો હું એક રાતમાં મહાસલાનો વિરોધી બની ગયો છું. ૧૯૩૬માં મેં ‘મહાત્માને પગલે’ (આઈ ફોલો ધી મહાત્મા) નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક લખ્યું હતું. તેમાં મેં લખેલું, કે ગાંધીજી એ જીવનસ્વામી છે, તેમણે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એ જ એમના જીવનનો આધાર છે, તે જ તેમને પોષણ આપે છે ને તેમનામાં નિરંતર નવા ચૈતન્યનો સંચાર કરે છે.

આ વર્ણનને હું હજી પણ સાચું માનું છું. મારે પ્રતિદિન અનેક આધ્યાત્મિક મુસીબતોનો સામનો કરવો પડે છે ને તેનો ઉકેલ આણવો પડે છે. એ મુસીબતો મારા આત્માના જે અધારા ખૂણાઓમાં લપાઈને ભરાઈ રહે છે, તે ખૂણાઓને તેઓ જેમ અગાઉ અજવાળતા, તેમ આજે પણ અજવાળે છે ને તેમાંના તિમિરને દૂર કરે છે.

મેં ૨૬મી મેએ એમને નૈનીતાલથી કાગળ લખી મારા દિલનું દર્દ એમની આગળ ઠાલવ્યું ત્યારે, અથવા મારે એમની સાથે જરા પણ અસત્ય ન આચરવું એવી સત્યનારાયણની મને આજ્ઞા છે એમ સેવાશ્રામમાં મને લાગ્યું ત્યારે, મેં ગાંધીજીની સાથે જેટલી નિકટતા અનુભવી તેટલી અગાઉ કદી અનુભવી નહોતી. ગયા માર્ચમાં હું ઊગરી ગયો ત્યારે જ મને લાગેલું, કે હું ગાંધીજીને લાયક તો જ બની શકું, જો હું-ભલે અતિ અદ્ય પ્રમાણમાં પણ-મને દેખાતા સત્યને અનુસરું અને દેશની

આજની વિષમ પરિસ્થિતિમાં એ સત્ય જે રસ્તો ખતાવે તે રસ્તે ચાલું.

મારું ગાંધીજીથી જુદા પડવું એ પ્રાચીન ગુરુ-શિષ્ય જુદા પડતા એના જેવું છે. રામાનુજનાર્યે જ્યારે જોયું, કે તેમના શિષ્ય રામાનંદ ભક્તિને વિષે જુદો મત ધરાવે છે, ત્યારે તેમને પાસે બોલાવ્યા, આશીર્વાદ આપ્યો અને કહ્યું, કે “તમે જે ભક્તિમાર્ગનું શિક્ષણ મારી પાસેથી મેળવ્યું તેને અનુસરવા કરતાં તમારા સ્વતંત્ર વિચારને અનુસરો એ સારું છે.” મહાન ગુરુઓ સર્વ યુગોમાં એવા ને એવા ઉદારચરિત અને વિશાળ હૃદયવાળા જોવામાં આવે છે. સાંકડાં મન અને મહાન આત્મા એનો મેળ કદી ખાતો નથી.

ગાંધીજીએ તેમના નિવેદનમાં ખરું કહ્યું છે, કે હું અહિંસાને સિદ્ધાંતરૂપે તો સ્વીકારું છું. મારી બુદ્ધિને એવી પ્રતીતિ થયેલી છે, કે જો કોઈ વ્યક્તિ મન-વચન-કર્મથી અહિંસાનું આચરણ કરે, તો તે ખીનજોનો પ્રેમ આકર્ષી શકે, એટલે કે મનુષ્યો પર ચિરસ્થાયી પ્રભાવ પ્રાપ્ત કરી શકે; એ વસ્તુ જેમ વ્યક્તિને વિષે તેમ જ વ્યક્તિસમૂહોને વિષે પણ સાચી છે અને નૈતિક કાર્યકારણનો આ નિયમ અવિચળ ને અનિવાર્ય છે. બ્રહ્મચર્યથી-મન-વચન-કર્મથી જાળવેલા સંયમથી-મન અને શરીરની શક્તિ વધે છે (બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ); અને અપરિગ્રહથી જીવનની પૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે (અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મકથંતાસંબોધઃ); એમ કહેવામાં યોગસૂત્રે જીવનના એક મૂલભૂત સિદ્ધાંતનું પ્રતિ-પાદન કર્યું છે, એમ પણ હું એટલી જ ખાતરીથી માનું છું.

પણ કોઈ નિયમની અનિવાર્યતા સમજાવી એ એક વસ્તુ છે; તે નિયમને સાંગોપાંગ આચરણમાં ઉતારવો એ બીજી વસ્તુ છે. હું બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લઈ શકું એમ નથી; મારી સર્વ

સંપત્તિનો ત્યાગ મારાથી થઈ શકે એમ નથી; તેમ જ 'સર્વ સ્થળકાળમાં' અહિંસાનું પાલન પણ મારે સારુ શક્ય નથી.

ગાંધીજી પોતે ૧૯૧૮માં બ્રિટિશ લશ્કરને માટે સૈનિકોની ભરતી કરવા જેડા જિલ્લામાં ફર્યા હતા. ૧૯૪૧માં તેઓ આત્મબળની ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ પહોંચ્યા છે; એટલે હવે તેઓ કુટુંબ, રાષ્ટ્ર કે જગત—એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં હિંસાનો પ્રયોગ ત્યાજ્ય ગણે છે. ૧૯૩૭માં મહાસભા સત્તાનાં સૂત્રો હાથમાં લે એવી ગાંધીજીની ઇચ્છા હતી. આજે મહાસભા સત્તા લે એ તેમને ગમતું નથી; કેમ કે એ સત્તાને અંગે હિંસાનો પ્રયોગ કરવાનો આવે. તેઓ મનુષ્યથી બની શકે એટલે અંશે અહિંસાનો વિજય સાધવા માટે ભૂતળ પર મોકલેલા ઈશ્વરના સાધનરૂપ છે. અહિંસા એ ઈશ્વરે તેમને આપેલો પેગામ છે. તેઓ પૂર્ણ-ત્વની સીડીએ દરરોજ એકએક પગથિયું ચડતા બંધ છે; તેઓ યોગી છે; એટલે સદાસર્વદા અહિંસા આચરવાનું વ્રત તેઓ લઈ શકે. પ્રસંગ આવે તો સત્ય અને અહિંસારૂપી જીવતા ઈશ્વરને આરાધવાના પરાકાષ્ઠાના પ્રયત્નમાં તેઓ પોતાની જાતને હોમી દેતાં આચકો ન બાંધ.

પણ સામાન્ય કોટિનો માણસ તેની સામે પડેલા જગતની જોડે કામ લેવા માગતો હોય અને છતાં સત્યનિષ્ઠ રહેવા ઇચ્છતો હોય, તો તેણે સમજવું રહ્યું, કે અહિંસાનો અર્થ એવો ન હોઈ શકે, કે કોઈ કાળે શરીરબળનો ઉપયોગ કરી શકાય જ નહિ. હિંદુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થપાય તો જર્મનોની સામે લડવાની તત્પરતા ૧૯૪૦માં પૂનામાં મહાસમિતિએ બતાવી, ત્યારે મૌલાના સાહેબ, રાજજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ આ મર્યાદા સમજ્યા હતા. પોતાનાથી પ્રામાણિકપણે અમલમાં ઉતારી શકાય એટલે જ અંશે માણસથી અહિંસાનો સિદ્ધાંત

અહિંસા

૬૧

રૂપે સ્વીકાર થઈ શકે. હિંસા કરવાને ખાતર તે ન કરે. આવેશ, લય કે ક્રોધમાં આવીને તે હિંસા ન કરે, પણ તે વરસોની કઠણ સાધના દ્વારા પૂરી પાત્રતા મેળવે નહિ એને આત્મ-વિકાસની ઊંચી કક્ષાએ પહોંચે નહિ, ત્યાં સુધી અહિંસા એને માટે એક મનોગત વસ્તુ જ રહેવાની. ત્યાં સુધી તેણે રાગ, દ્વેષ કે ક્રોધ વિના સ્વકર્મ કરવાનો અવિરત પ્રયત્ન જ કરવો રહ્યો.

મેં 'પેલું' અંગ્રેજી પુસ્તક લખ્યું, ત્યારે મને આ સત્યનું દર્શન થયું. મેં એમાં સ્પષ્ટ લખેલું, કે એકવાર અહિંસક પ્રતિકાર વડે રાષ્ટ્રનું સર્જન થયું કે પછી એ રાષ્ટ્રમાં હિંસાને કદી સ્થાન જ નહિ મળે એમ માની લેવું ભૂલભરેલું છે. હિંદુસ્તાન અહિંસક માર્ગે સ્વરાજ મેળવે, તોપણ દેશમાં ઘણા માણસો એવા રહેશે જેમની હીન વાસનાઓને બળબળરીથી અંકુશમાં રાખવી પડશે. રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સંબંધનું નિયમન અહિંસાને ધોરણે થતું હશે, ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનને વિષે એ જ સ્થિતિ હશે. આખી માનવજાતિને માટે એક રાજકીય તંત્ર ન સ્થપાય, ત્યાં સુધી રાજ્યો કે સરકારોનાં, બળબળરી પર રચાયેલાં કામકાજ બંધ ન રહી શકે.

મોટા લાગના મનુષ્યો જ્યાં લગી સામાન્ય મનુષ્યની જેમ રાગદ્વેષાદિ વિકારોને વશ રહે, ત્યાં સુધી સર્વ ઉપલબ્ધ સાધનો વડે આત્મરક્ષા કરવાનો હક્ક જતો કરી શકાય એમ હું માનતો નથી.

હું કોઈ શુંડાને, રસ્તે જનાર કોઈ નિર્દોષના પેટમાં છરો ભેંકતો કે કોઈ સ્ત્રીને ઉઠાવી જતો જોઉં, તો શું મારે તે શુંડાના માથા પર પ્રહાર કરવાને બળનો પ્રયોગ ન કરવો? માનો કે શુંડાઓ મારા લત્તા પર હુમલો લઈ આવે, તો લત્તાના સર્વ યુવાનોને જે હથિયાર હાથમાં આવે તે લઈ

ઘરખાર ને ઘેરાંછોકરાંની રક્ષા કરવાને લેગા કરવાનું મારું કર્તવ્ય નથી શું? આ દેશના પુરુષો નામદં. હોય, તો હું તેમને-હિંદુસલમાન બંનેને-મવાલીઓ સામે આત્મરક્ષા કરવાની તાલીમ મેળવવાની સલાહ ન આપી શકું? માનો કે આતતાથીઓ કોઈ દેવસ્થાન-મંદિર યા મસ્જિદ-પર હુમલો કરવા ધસે છે, તો શું હિંદુસલમાન બંનેએ લેગા મળી, મળે તેટલાં બધાં સાધનો વાપરીને, એ હુમલો પાછો વાળવાનો પ્રયત્ન ન કરવો? યુદ્ધને લીધે દેશની આંતરિક સુરક્ષિતતા ભયમાં હોય-હું માનું છું કે છે-તો શું આપણે બળનો પ્રયોગ કરીને સમાજની રક્ષા ન કરી શકીએ?

આજે આ માત્ર તાત્વિક પ્રશ્નો નથી રહ્યા. એ સ્થિતિ આપણી સામે લીધણ રૂપે ખરેખર આવીને ઊભેલી છે.

આત્મપરીક્ષણ કરતાં મને લાગ્યું, કે ગાંધીજી મારી પાસે મહાસલાવાદી તરીકે માગે છે એટલી હદ લગી મારી અહિંસા જઈ શકે એમ નથી.

મારી સમજ પ્રમાણે અહિંસા એટલે શરીરબળના પ્રયોગનો સર્વથા ત્યાગ એવો અર્થ અભિપ્રેત નથી. એવા પ્રસંગો આવે છે, જ્યારે બળનો પ્રયોગ ક્ષમ્ય નહિ, પણ પરમ કર્તવ્યરૂપ થઈ પડે છે. અહિંસા એ માનસિક વસ્તુ છે. તેનું નૈતિક મૂલ્ય તેની પાછળ રહેલાં હેતુ અને લાવના પરથી નક્કી થાય છે. ભય, દ્વેષ કે ક્રોધ વિના સ્વીકારેલા કર્તવ્યમાં જો બળનો પ્રયોગ જરૂરનો થઈ પડે, તો તે હિંસા ન ગણાય.

સત્યાગ્રહ એ એક અત્યંત પ્રભાવશાળી શસ્ત્ર છે. એ શસ્ત્રની શોધ માટે માનવજાતિના ઇતિહાસમાં મહાત્મા ગાંધીની કીર્તિ અમર રહેશે. એની જે મર્યાદાઓ છે, તે એની તાત્વિક અપૂર્ણતાને નહીં, પણ મનુષ્યસ્વભાવની અપૂર્ણતાને આભારી

છે. જે માણસ ઊંચી કર્તવ્યભાવનાથી પ્રેરાઈને હિંસાની સામે પોતાના ધરની, પોતાના દેવસ્થાનની કે સ્વદેશની રક્ષા કરે છે, તે બીજા કેઈના જેટલો જ સત્યાગ્રહી છે.

x

x

x

અહિંસાના વિષયમાં હું નિષ્ણાત નથી. હું તો વ્યાસ, પતંજલિ ને ગાંધીજીએ શીખવેલી અહિંસાનો નમ્ર અભ્યાસી છું. પણ ગીતાનો જે આથી જુદો અર્થ હોય, તો મારી નજરે ગીતાનો અર્થ અણબધો જ રહી જાય છે.

ગાંધીજી જે ભવ્ય સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ આપે છે, તેનો અભ્યાસ કરવાનો પૂરો પ્રયત્ન હું કરું છું. હું એ સિદ્ધાંત સમજું છું; નૈતિક કાર્યકારણનો નિયમ અહિંસામાં અધિક પૂર્ણતાથી પ્રગટ થાય છે, એટલા માટે હું અહિંસાને પૂજું છું, પણ હું એને આચરણમાં ઉતારી શકતો નથી; ઉતારી શકું છું એમ કહું તો તે અસત્ય ગણાય. આ અશક્તિમાં મારી પોતાની નબળાઈ કારણભૂત છે; એ સિદ્ધાંતના ઉપદેશકનો કશો દોષ કારણભૂત નથી. ભવભૂતિએ કહ્યું છે : પ્રभवति शुचिर्विब्रम्हा मणिर्न मृदां चयः (સ્વચ્છ મણિ સૂર્યકિરણોનું બિંબ ઝીલી શકે છે, માટીનું ઢેકું તે ઝીલી શકતું નથી.) હું કેવળ ‘માટીનું ઢેકું’ (મૃદાં ચયઃ) છું.

મેં જે પગલું ભર્યું છે તેને માટે ઘણાં મને અભિનંદન આપ્યાં છે; ઘણાં મારી ઝાટકણી કાઢી છે. તેઓ એ બંને-માંથી મને બચાવી લે એવી તેમને મારી વિનંતિ છે.

મારે જોઈએ તો છે તેમની પ્રાર્થના.

થવું કે કરવું ?

૧

પ્રતિકાર એ વ્યક્તિ કે સમૂહના વિકાસનું મૂળ છે. જો હું પ્રતિકાર ન કરું તો હું ઝાંખરાથી પણ નિર્જીવ બની જાઉં.

અનાત્મા સામે પ્રતિકાર એ માનવવ્યક્તિત્વના વિકાસનું પહેલું પગથિયું છે. દરેક ક્ષણે વ્યક્તિત્વ તો વિકસતું જ જાય છે, હોય તેનાથી જુદું બને છે. વ્યક્તિત્વનો નિરંતર વિકાસ એટલે મારે મારાપણું વધારે ને વધારે ખીલવવું; ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો વધારે ને વધારે ‘આત્મવાન’ થવું. આ ભાવના એ જીવનનો મૌલિક નિયમ છે.

મારે મારાપણું કેળવવું છે, હું આત્મવાન હોઉં તેનાથી વધારે આત્મવાન થવું છે, એ મહત્વાકાંક્ષા દરેક જણને હોય છે. આનો અર્થ એ નથી, કે મારે મારું નશ્ત, અસંસ્કારી હું-પણું મેળવવાની ઇચ્છા સેવવી. ઇચ્છા તો હોય વધારે સમૃદ્ધ જીવન જીવવાની; વધારે સમન્વય પામેલી શક્તિઓ મેળવવાની; શક્તિઓ વધતી જાય તેમ વધારે અનુકૂળ સંધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની. આ ઇચ્છાથી મારામાં જે કંઈ હોય તેના પર ભાર દેવાનો, તેને વિકસાવવાનો, તેને સિદ્ધ કરવાનો, પ્રયાસ કરવાની પ્રેરણા થાય છે. આથી જેમનામાં જ્વલાંત વ્યક્તિત્વ હોય, જેમનામાં વધારે પોતાપણું હોય, તેમની પ્રશંસા કરવા પણ હું ઉત્તેજાઉં છું.

આપણે દુર્ભાગ્યે, આપણે ઘણાખરા તો અંદરથી નહિ, પણ બહારથી જ વ્યક્તિત્વને વિકસાવવા માગીએ છીએ. તે માટે કેટલાક વાળ સમારે છે, ખીજા અવાજ, રીતભાત ને દેખાવ-માં ફેરફાર કરે છે. વળી ખીજા શારીરિક કે માનસિક શક્તિઓ

થવું કે કરવું ?

૬૫

પ્રાપ્ત કરે છે. આ બધાનો હેતુ ‘કંઈક’ થવાનો—બીજાથી વધારે ધ્યાન આકર્ષાય એવા અને સચોટ થવાનો—છે; પણ વ્યક્તિત્વ એ કંઈક નવું મેળવવાનું પરિણામ નથી. બીજા કરતાં હું વધારે વ્યક્તિત્વવાળો હોઉં, તો મારું વ્યક્તિત્વ વધે. હું જો મારા આંતરપ્રભાવનું મૂળ બનું, તો જ હું વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત કરું.

માણસ શું કરે છે તેના ઉપર તેની મહત્તાનો આધાર નથી. તેનો આધાર તો એ શું હતો અને હવે શું થયો છે તેના ઉપર છે; એટલે હું કંઈક કરું છું એના કરતાં હું થાઉં છું એમાં ખરી મહત્તા છે. ‘હું કરું’ અને ‘મેં કર્યું’ એ તો માનવીનો મિથ્યા બકવાદ છે. હું ખરેખરી રીતે મારાપણું કેળવું, તે સેવા પારકાની સેવા કરતાં વધારે મોટી છે. ઇસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું હતું, કે ‘જેવા તમારા પિતા સ્વર્ગમાં અપૂર્વ છે, એવા તમે થાઓ.’ હું અપૂર્વ થવા મથું—દરેક પળે મારામાં જે ઉચ્ચતમ મારાપણું હોય તેને સિદ્ધ કર્યું જાઉં, તો તેનાથી મોટી લોકસેવા નથી.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥*

મેં તો હમેશ જોયું છે, કે મહાપુરુષની મહત્તા એના જીવનમાં છે, એનાં પરાક્રમોમાં નથી. જે માણસ ગાંધીજીને મળ્યો હશે તેને તો પ્રતીતિ થઈ જ હશે, કે એ કહે છે કે કરે છે, તેના કરતાં એમની માનવતામાં કંઈક વધારે મહત્તા—

* તપસ્વીથી તો અધિકો જ યોગી,
જ્ઞાની થકી એ અધિકો ગણાય;
ને કર્મકાંડી એ થકી અધિકો:
તે માટ હે અર્જુન ! થા તું યોગી.

અ. ૬; શ્લો. ૪૬

કંઈકે વંધારે દેવી તત્ત્વ—છે. જ્યારે જ્યારે એમને હું મળું છું ત્યારે ત્યારે મને લાન થાય છે, કે એમનાં મોટાંમાં મોટાં પરાક્રમોથી પણ એ મહાન છે.

જેન મોલી° ગ્લૅડસ્ટન વિષે લખતાં કહે છે, કે “એમણે જે કયું તેના કરતાં એ જે હંતા તેમાં જગતને વધારે રસ પડે છે—એમની તેજસ્વિતા, આકર્ષણ ને પ્રભાવ, અનંત ચમત્કારો, એમનું દ્વિધાપણું વગેરેથી પણ વધારે.”

મિલ્ટને પણ કહ્યું હતું, કે કવિએ સારું લખવું હોય, તે પોતે ખરી કવિતા જીવવી જોઈએ. જ્યાં સુધી પોતે અનુભવથી ને આચારથી પ્રશસ્ય ન બને, ત્યાં સુધી તેણે વીરનર ને વીરનગરોની કીર્તિગાથા ગાવાની હિંમત ન કરવી જોઈએ.

સોક્રેટિસે પોતાના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ ખીજા પર પાડ્યા સિવાય ખીજું શું કયું છે? ઐલ્કીળિયાડીસ જેવો લહેરીઓનો શિરોમણિ એ વિષે આ પ્રમાણે કહે છે: “જ્યારે હું એમને (સોક્રેટિસને) બોલતા સાંભળું છું, ત્યારે મારું હૈયું ઊછળી આવે છે; કોરાર્થ બેન્ટિકની ગુપ્ત ક્રિયાઓ કરનારાઓનાં હૈયાં ઊછળે છે તેનાથી ય વધારે. જ્યારે એ વાત કરે છે, ત્યારે મારી આંખોમાંથી આંસુ વહે છે. મને એકલાને જ આ અનુભવ થયો છે એમ નથી; ખીજાઓને પણ એવો અનુભવ થતો મેં જોયો છે. મેં પેરિક્લીસ અને ખીજા પ્રખર વક્તાઓને સાંભળ્યા છે, એમનાં વ્યાખ્યાનોથી મારું મન રંજન પામ્યું છે, પણ તેનાથી મને આવી કંઈ વેદના થઈ નથી. તે વખતે મારો આત્મા આમ વિહ્વલ—આત્મતિરસ્કારભર્યો, જાણે અધમ દશામાં કચરાયેલો હોય એવો બનતો નથી; પણ આ માણસે આવી રીતે મારા પર અસર કરી ત્યારે મને જીવવું પણ લાવ્યું નહોતું. હું આથી નાસીને સંતાઈ જાઉં છું. જ્યારે એને ફરી

મળું છું, ત્યારે જે વસ્તુઓ કરવા યોગ્ય છે એમ એની આગળ કબૂલ્યું હતું, તે કરવાની મેં પરવા કરી નથી, એ ખ્યાલે હું અધમતાથી મહાત બની જાઉં છું; અને ફરીફરી મને ખ્યાલ આવે છે, કે એ દુનિયા પર ન હોય તો કેવું? પણ એ બનાવ જો બને તો મને વધારે દુઃખ થાય. એને શું કરવું એની મને સમજ નથી પડતી. આ બધું આ જગલની વાંસળીના સૂરે મેં અને ઘણાએ સહ્યું છે.”

બાંધનોમાંથી મુક્તિ પામવાનો પ્રયત્ન આપણે દરેક મહા-પુરુષના જીવનમાં જોઈ શકીએ છીએ. તે ધીમેધીમે કેમ આત્મવાન થયો, પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ સાધવા તેણે કેમ સ્વાતાંત્ર્ય મેળવ્યું, એ ક્રિયા જોઈ શકીએ છીએ.

જે માણસો આંતર વિકાસ સાધ્યા વિના સિદ્ધિ શોધે છે, તેમને લલાટે ભાવનાનો આનંદ હોતો નથી. તેમને ખરી મહત્તા મળતી નથી. ગીતા તેમને આશ્વાસન દઈ શકતી નથી.

× આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥

× આશાપાશથી બાંધ્યા, કામક્રોધે દૂબ્યા જનો
હવે છે કામભોગાર્થે, અન્યાયે દ્રવ્યસંચય.
આજ તો મેળવ્યું મેં આ, આ પામીશ મનોરથ,
આ છે, ને આવશે મારે આ ધને જે હવે પછી.

અ. ૧૬; શ્લોક ૧૨, ૧૩.

× આલ્હ્યોઽભિજનવાનસ્મિ કોઽન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા ।

યદ્યપે દાસ્યામિ મોદિષ્ય इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ૬૧

એકપક્ષી ધ્યાન દેવાથી અંતરાત્મા બેખમમાં આવી પડે છે. એ અંતરાત્માના બળ વગર શક્તિ, સુંદરતા કે વિશિષ્ટતા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતાં નથી.

“આખું જગત જીતે, પણ જો પોતાનો આત્મા ખુએ તો તેમાં માણસને શો લાભ?” આ પ્રશ્ન ઈસુ ખ્રિસ્તે પૂછ્યો હતો.

ઘણાઓ પ્રયત્ન કરીને જગત જીતે છે; પણ ત્યારે તેમને ભાન પણ થાય છે, કે એ જગતને પોતાનું કરવાની એમનામાં શક્તિ રહી નથી.

ભય કેમ જિતાય ?

આપણે ભયંકર સમયમાં જીવી રહ્યા છીએ. માટીનાં ઝૂંપડાં પડે તેનાથી પણ થોડા વખતમાં, હજારો વર્ષથી દુર્ધર્ષ એવી પ્રજાઓ પડતી આપણે જોઈએ છીએ. ચારે તરફથી દાવાનળની આંચ આર્યાવર્તને લાગવા માંડી છે. આજે દોઢસો વર્ષ થયાં જે રાજ્ય અમર તપવાનું છે એમ આપણે કેટલાક માની બેઠા હતા, તે મરણ અને જીવન વચ્ચે હીંચે છે. આજે આર્યાવર્તને ખંડિત કરવાની યોજનાઓ ઘડાઈ રહી છે. જે સનાતન છે તેને ચંચળ બનાવવાના પ્રયોગો થાય છે અને આપણે નિર્બળ,

× હણ્યા આ શત્રુઓને મેં ને હણીશ બીજા વળી,

હું જ ઈશ્વર, હું ભોગી, સિદ્ધ હું, બળિયો સુખી.

હું ધનાઢ્ય, કુલીને હું, કોણ છે અન્ય હું સમો ?

યજ્ઞ આપી હું માણીશ, અજ્ઞાને એમ મોહિત.

ઘેરાયા મોહબળે જે, ભમતા ચિત્તથી ભમ્યા,

નિમગ્ન કામભોગે જે, પડે તે ઘેર નર્કમાં. અ. ૧૬; શ્લો. ૧૪-૧૬.

નિઃશસ્ત્ર ને અસ્વસ્થ બન્યા છીએ.

આરે તરફ પ્રસરેલી માયાબળ છેદી આપણે સત્ય પારખીએ. વિગ્રહો તો આવ્યા ને ગયા; આપણે ગઝની, ઘોરી, ખીલજ, નાદીરશાહ, અહમદશાહ, કલાઘવ ને વેલ્લેસ્લીનાં આક્રમણો જોયાં છે. આ બધા આવ્યા, પણ આપણો આત્મા આપણે જોયો નહોતો. સામ્રાજ્યો રચાયાં ને પડ્યાં. ખીલજએ રચ્યું, અકબરે રચ્યું, ઘોરન હેસ્ટિંગ્સે રચ્યું; અને કારાવાસની દીવાલો વચ્ચે પણ આપણે સ્વાતંત્ર્ય સાચવ્યું છે.

પર પ્રજાઓનાં આક્રમણો થયાં, પર ધર્મોનાં પૂર આવ્યાં, પર સંસ્કારનાં પ્રદોષનોથી આપણે લોભાયા; છતાં આપણે ઊભા છીએ.

આપણે ઊભા છીએ તેનો એવો અર્થ કોઈ ન કરે, કે ભૂમિ હંતી એવી ને એવી છે કે પ્રજા તેની તે છે. આપણે ઊભા છીએ એટલે આપણે હજી આત્મવાન ઊભા છીએ.

આત્મવાન પ્રજાઓ એ, કે જે પોતાના સંસ્કારનો પ્રાણ ધારતી હોય. ‘આત્મ-ચેવાત્મના તુષ્ટઃ’ એ સૂત્ર માણસને માટે બરું છે તેવું જ જનસમૂહોને માટે છે. જે પ્રજામાં પોતાના સંસ્કારને વળગી રહેવાની શક્તિ નથી, તે પ્રજા આત્મવાન નથી. જે હબસીઓ અમેરિકામાં ગુલામી કરી, ખ્રિસ્તી બની, કાળા અમેરિકનો થઈ બેઠા, તેમને આપણે આત્મવાન કેમ કહી શકીએ? પર રાજ્ય ને પરધર્મીની જંગલોમાં ઊભું છે; છતાં આર્યાવર્તમાં આર્યાત્વ છે તેથી તે આત્મવાન છે. જંગલોથી આત્મા હણતો નથી. આત્મા વેચાયો હોય તો બહોજલાલી પણ જેલખાનું છે.

અર્વાચીન જીવનના વિકૃત પ્રસંગોમાં પણ આત્મવાન રહેવાની શક્તિ કેળવવી, એ આપણું વ્યક્તિ તરીકે ને જનસમૂહ તરીકે પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

સંબંધથી ને વાર્તાલાપથી, વ્યક્તિઓ સાથે સંપર્ક રાખ્યે આપણું વ્યક્તિત્વ વિકસે છે. વિચિત્ર લાગે તો ય સાથે એ પણ ખરું, કે જગતના સમાગમથી વ્યક્તિત્વ સંકેતાય છે.

જગત જોડે રાખેલા સંબંધનાં બંધનો થોડા જ તોડી શકે છે. જે માણસને જગત જોડે રોજનો સમાગમ હોય તેનો સમય તેનો પોતાનો નથી હોતો; તેનું કર્તવ્ય તેનું પોતાનું નથી હોતું; તેનો સહચાર તેની સ્વેચ્છાએ સાધેલો નથી હોતો. પૂર્વજે, સામાજિક જીવન, ધંધો ને રાજકીય આકાંક્ષા, એ બધાં એને માટે પાંજરું બનાવી મૂકે છે અને એનું વ્યક્તિત્વ તેમાં પુરાઈ ઝૂરી મરે છે.

જેને ભાવના સિદ્ધ કરવી છે, જેને પોતાનું વ્યક્તિત્વ બને તેટલું વિકસાવવું છે, તેને તો આ પાંજરામાંથી છૂટી નાસવા સિવાય રસ્તો જ નથી.

આ પાંજરાના સળિયા તો ભયના બન્યા હોય છે. જેને એ તોડવા હોય તેણે ભય જીતવો જોઈએ. જે જે બળો જીવન પર કાબૂ કરી બેસે છે, તેમાં ભય પ્રતાપી-બધાંથી કદરૂપું ને બધાંથી સૂક્ષ્મ-બળ છે.

ભય કેમ જીતવો ?

ભય એ તો મનની વૃત્તિ છે. યોગમાં એને કલેશ કહેવા છે; એ અનેક પ્રવૃત્તિઓનો પિતા છે.

જ્યારે ભય મનને ગ્રસે, ત્યારે તે પોતાને વહાલી એવી કોઈ વસ્તુ જતી રહેશે, ખોવાઈ જશે એમ માની બેસે છે. આ નાશનું સ્વરૂપ ખડું થાય છે, તે ઐતિશયોક્તિભર્યું, વિકૃત ને સર્વનાશક દેખાય છે; અને ખરેખરો નાશ થાય તે પહેલાં નાશ થઈ ગયો એવો ખ્યાલ ઊભો કરે છે; અને આ કદપેલા નાશથી

બચવા મન ઉતાવળાં, અવિચારી પગલાં લેવા માંડે છે. પ્રિય વસ્તુનો વિનાશ થાય તે પહેલાં, એ વિનાશ થઈ ગયો છે એવું કદપનાચિત્ર ઊભું થાય છે—એ ભયનું મૂળ છે.

એ મૂળ જતું રહે તો ભય પણ ન્દય. જે પ્રિય વસ્તુઓનો વિનાશ કદપી લઈ મન ભય અનુભવે છે, તે વસ્તુઓ સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકારની હોય છે: આપણી પોતાની દુનિયાની સાબાશી, પૈસા કે પ્રતિષ્ઠા જેવી વસ્તુનો પરિગ્રહ અને સ્નેહ કે પ્રણય.

આ બધી પ્રિય વસ્તુઓ જતી રહેશે તેની હાયવોયમાં આપણા ઘણાનો અવતાર ન્દય છે. જવાની હશે ત્યારે તો તે જશે જ; ત્યારે આપણે હાથ ધસતા રહી જઈશું; પણ તે પહેલાં તે જશે ત્યારે શું થશે, એના ભયથી આપણે ધ્રુજીએ છીએ.

આ પ્રિય વસ્તુઓમાં વહાલામાં વહાલી તો આપણા જગતની—એટલે આપણા પડોશીની, સગાંસંબંધીઓની ને મિત્રોની—સાબાશી મેળવવાની કે તેમની નિંદામાંથી બચવાની ઉત્કંઠા હોય છે. સ્તુતિ મેળવવાની ઇચ્છા અને નિંદા મેળવવાનો ભય, એ બે જંજીરોથી આપણે સદાય બંધાયેલા રહીએ છીએ; ને એ રાગ અને ભયથી આપણા આચારો ઘડીએ છીએ. આ કારણથી આપણે આપણું આર્યત્વ કબૂલ કરતાં અચકાઈએ છીએ.

પણ સ્તુતિની અપેક્ષા અને નિંદાનું દુઃખ તો જેને પોતાના વિચારમાં આત્મશ્રદ્ધા ન હોય તેને હોય.

સ્તુતિ ને નિંદા, જે આપણને જીવનભર કારાવાસમાં રાખે છે, તે પણ આખા જગતે કરેલાં નથી હોતાં; આપણા ગામના, ન્યાતના કે શેરીના નાનકડા જગતનાં કરેલાં હોય છે. એ સ્તુતિ અને નિંદા કાંઈ ખરા ધોરણ પર પણ રચાયાં નથી હોતાં;

આપણું નાનકડું જગત ગમે તેવું એક ધોરણ ખાંધે છે અને તેને અનુસરીને આપણે ન્યાય કરે છે; અને આપણે આ નાનકડી અદાલતની હકૂમતથી કરતાં કરતાં આપણે ભવ ખાળીએ છીએ.

જેલમાં, લૂંટફાટ કરનારનું જગત જુદું હોય છે ને ચોરાનું જુદું હોય છે. લૂંટફાટ કરનારા કહે છે, કે ચોરા તો ખરાબ લોકો છે. રાતના જઈ, છુપાઈને ચોરી લાવે. બહાદુર તો તે પોતે, કે જે ઉઘાડે દિવસે, ભરખબરે લૂંટ કરે છે. ચોરા હમેશ પોતાની જાતને વધારે હોશિયાર માને છે. લૂંટફાટ તો કોઈ પણ કરે. સફાઈથી, રાતે પારકા ઘરમાંથી પૈસા લઈ આવે તે ખરો કારીગર. આમ જગતમાં કારાવાસ; કારાવાસમાં જે ગુનેગારોની ટોળીનાં જે જગત; અને દરેક પોતાના જગતની સ્તુતિ અને નિંદાને અધીન બને છે.

જો આપણે આપણું વર્તન આપણા જગતની સ્તુતિ ને નિંદા ઉપર જ રચીએ, તો એનો અર્થ તો એ થાય, કે આપણી પોતાની ન્યાયબુદ્ધિ કરતાં આપણા નાનકડા જગતની ન્યાય-બુદ્ધિ પર આપણને વધારે વિશ્વાસ છે; આપણી પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ કરતાં આપણા જોબલા જેટલા જગતની ધૂન પ્રમાણે આપણે ચાલવા તૈયાર બનીએ છીએ.

જો આપણે પોતે પોતાનું જ ધોરણ રાખીએ, તેને જ દૃઢતાથી વળગી રહીએ, જે આપણી દૃષ્ટિએ આપણને સ્વધર્મ દેખાય તેને જ સાચવી રહીએ, તો જગતની સાબાશીનો આપણે મોહ ઊતરી જાય; અને એ સાબાશી ન મળે તો શું થાય, એવો ભય પણ જે આપણા હૃદયમાં હોય તે નીકળી જાય. જેણે જગત જીત્યું છે, તેણે પહેલાં ખીક જીતી છે. જે મનુષ્ય 'તુલ્યનિંદાસ્તુતિ' થાય તે જ ભય જીતી શકે; અને જે ભયને ન જીતે તે કદી આત્મવાન ન રહી શકે.

જ્યારે આપણે આપણાપણું જાળવતાં શરમાઈશું નહિ, કોઈના ડરથી તેને વળગી રહેતાં આપણે અચકાઈશું નહિ, ત્યારે જ આપણા પૂર્વજોએ રચેલું આર્યાવર્ત આપણે અભેદ રાખી શકીશું.

સત્યની સાધના

અર્વાચીન મનુષ્ય જ્ઞાન અને વ્યક્તિત્વ એ બે વચ્ચેનો ભેદ ભૂલી ગયો છે. આ સંભ્રમને લીધે પારાવાર દુઃખો ઊભાં થયાં છે. હિંદમાં આને પરિણામે યુનિવર્સિટીના સ્નાતકો અડધી ઓછી માહિતીના કચરાની ટોપલી જેવા થઈ ગયા છે. એમનામાં એ ટુકડા-કટકાઓ ગમે તેમ પડ્યા હોય છે. એમનું ચારિત્ર્ય અણુઘડાયેલું હોય છે, એમનું વ્યક્તિત્વ ઠરી ગયેલું હોય છે. શ્રદ્ધા, જે જ્ઞાનને શક્તિમાં ફેરવી નાખે છે, તે એમનામાં હોતી નથી.

આ દિવસોમાં કેળવણી એ અંતર્ગત વ્યક્તિત્વનો વિકાસ નથી રહી. એ તો માત્ર પારકા વિચારોની લોખંડી શૃંખલા જ આપણી આસપાસ ઘડે છે. એ કેળવણીથી આપણે યાંત્રિક બની જઈએ છીએ. આ કેળવણી દ્વારા એક ઘાટે ઘડવાનો આપણા પર પ્રયત્ન થાય છે. નિરંતર વધતી જતી ભાવનાસિદ્ધિના સ્વાતંત્ર્ય-પ્રદેશમાં આપણે વિહરી શકતા નથી. આપણી જિજ્ઞાસા સંતોષાય છે એ વાત ખરી; પણ તેથી બહુ પ્રકારના રોગો અને ઊંડા દ્વેષો આપણે કેળવીએ છીએ. વ્યક્તિત્વની જ્યોત તો આપણામાં વણજાગી જ રહી જાય છે.

આપણે ઢાંગી જીવન ગાળીએ છીએ. આપણી બુદ્ધિ ઇચ્છા-શક્તિથી અસંબંધ રહે છે. આદર્શો મનથી સેવાય છે, પણ

આચરણથી ભ્રષ્ટ બને છે. જ્ઞાન મેળવવા કરેલા પ્રયત્નો કોઈકમાં આદર્શો પેદા કરે છે, પણ ઘણે ભાગે તે આદર્શો સ્વપ્નો જેવા જ રહે છે; તેમાં નથી હોતી સચોટતા કે નથી હોતો જીવન સાથેનો સંબંધ. આથી અર્વાચીનને, મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણ અસંબદ્ધ છે, તેની નાનમ નથી. આ ભેદ એ સ્વીકારી લે છે; અનિવાર્ય હોય તેમ ઘણી વખત તો તેને અર્વાચીનતાનું લક્ષણ માને છે.

જે વ્યક્તિત્વ વિકસતું હોય તેમાં તો મન, વાણી અને કર્મ ત્રણેય એક જ પ્રભાવશાળી તત્ત્વ બની જાય છે; પણ મનુષ્યમાં જે જે બળો સામાન્ય રીતે એકબીજાથી અળગાં નાસતાં હોય, તેમની વચ્ચે સંવાદ પેદા કરવો એ અઘરું કામ છે. જ્યારે આ ત્રણેય બળો માણસમાં એક થાય છે, ત્યારે જ એ સત્ય સેવે છે, ત્યારે જ એ સચોટ બને છે.

ખ્રિસ્તને ફાંસી દેનાર પાઈલેટે પૂછ્યું હતું: ‘સત્ય એટલે શું?’ સત્ય હજી આજે પણ હાથમાં આવ્યું નથી—આવતું નથી અને આપણને ગૂંચવે છે. સત્ય એટલે હમેશાં એક જ અભિપ્રાય રાખવો તે નહિ. જેમ જેમ વધારે હકીકતો મળે અને દૃષ્ટિબિંદુ વિશાળ બને તેમ તેમ સત્ય બદલાય છે. તેવે વખતે એક જ અભિપ્રાય ધારવો એ અસત્ય બને છે. એટલે એક જ પ્રકારનું વાસ્તવદર્શન પણ સત્ય નથી; કારણ કે બે માણસો પ્રામાણિકપણે એક વસ્તુ સત્ય સ્વરૂપે જોવા માંડે, તોપણ બે વિરોધી અભિપ્રાય ઉપર આવે; છતાં સત્ય એ તો વિશ્વવ્યાપક છે. બધાં ય એને શોધે છે, બધાં એને માન આપે છે, બધા શુદ્ધ બુદ્ધિના પ્રયત્નોની સત્ય એ તો માર્ગદર્શક જ્યોતિ છે. આ સત્ય તે મનુષ્યે મેળવેલી મન, વચન અને કર્મની અભેદ એકતા. તે અભેદતા ક્ષણેક્ષણે જુદા વિચારોનું દર્શન કરાવે;

છતાં સત્ય તો એકનું એક જ રહે. અને આ સત્યને એ ભાર્વના-
સિદ્ધિના માર્ગમાં મદદરૂપ બનાવવું હોય, તો માણસે દરેક ક્ષણે
એ મન, વાણી અને કર્મની એકતા પોતાના શિર સાથે સાચવી
રાખવી જોઈએ. ભગવાન પતંજલિએ સત્યની પરીક્ષા માટે
કસોટી આપી છે :

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ ।

માણસે સત્યસેવી થવું જોઈએ એટલે મન, વાણી અને
કર્મની અલેદ્ય એકતા સાધવી જોઈએ. ત્યારે જ કર્મનું ફળ
તરત મળે. જો મારે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તો ત્રણે બળોનું
પ્રબલ એકીકરણ કરવું જોઈએ. આ સત્ય—ત્રણ મહાશક્તિઓ-
ની પરમ એકતા—જ્યારે પમાય, ત્યારે એ વ્યક્તિત્વ ભગવાનના
આદેશ સ્વીકારવાને માટે તૈયાર થાય અને નિમિત્તમાત્ર થવાની
શક્તિ આવે. ઈશ્વરના આદેશ સાંભળવાને માટે એકતાનતા
પ્રાપ્ત કરવાનો જે માર્ગ છે, તેને જ હું બ્રહ્મચર્ય કહું છું.
બ્રહ્મચર્ય સામાન્ય રીતે વિષયવાસના વશ રાખવાના અર્થમાં
વપરાય છે. એ સંકુચિત અર્થ એ શબ્દનું રહસ્ય સ્પષ્ટ કરતો
નથી. એનો ખરો અર્થ તો છે શક્તિ લેશમાત્ર પણ ન વેડફવી
એ; માનસિક, શાબ્દિક કે શારીરિક બલનો અનપવ્યય. આ
શક્તિ જેનામાં હોય તે જ યતવાકાયમાનસ થાય.

આપણે આપણી શક્તિઓ ક્ષણેક્ષણે નાની-મોટી પ્રવૃત્તિ-
ઓમાં નકામી ખર્ચી નાંખીએ છીએ. આપણે હૃદયમાં ભય
સેવીએ છીએ. આપણે અશુદ્ધ બોલીએ છીએ. આ છે અપવ્યય.
જ્યારે શાંત બેસવું જોઈએ, ત્યારે આપણે આમતેમ હાલીએ
છીએ, એ પણ છે અપવ્યય. આપણે ગપ્પાં હાંકીએ છીએ, નિષ્ફળ
પ્રયત્નો કરીએ છીએ, નિર્થક સમય ગુમાવીએ છીએ અને
આ બધા અપવ્યયને સ્વાતંત્ર્યનું નામ આપીએ છીએ. કેટલાય

અર્વાચીનો પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ ગોદફ કે ખીજ રમવામાં ખગાડે છે. ખીજ સેંકડો રીતે માનસિક અને શારીરિક શક્તિ મળે એ તેમને ફાવતું નથી, ગમતું નથી. આપણે મનની શક્તિનો પણ એમ અપવ્યય કરીએ છીએ. જેમ નાનાં છોકરાં પાણીમાં છબછબિયાં કરે, તેમ આપણે માનસિક શક્તિ નિર્થક ઉછાળ્યા કરીએ છીએ. આપણે માનીએ છીએ, કે આપણે કામમાં છીએ, પણ ખરું જોતાં આપણી બુદ્ધિ बहुशाखा ह्यनन्ताश्च થઈ રહે છે. જો આપણે ભાવના સિદ્ધ કરવી હોય, તો જે યંત્ર વડે તે થઈ શકે તેનું ખજા શા માટે વ્યર્થ જવા દેવું? જો મારે ઈશ્વર પાસે જવું હોય, જો એના નિમિત્તમાત્રં થવું હોય, તો ફૂટેલી હાંદવીમાં હું મારો ઉપહાર કેમ અપું?

હિંદમાં શક્તિશાળી માણસ ઓછા છે એટલે એક માણસને ઘણું કરવું પડે છે, એ વાત તદ્દન ખોટી છે. દરેકે પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમાં રહેવું પડે છે; પોતાના સ્વધર્મ સિવાય કોઈ પણ માણસે બીજા ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ ખચી નાંખવી ન જોઈ એ.

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ x

આપણે આપણું પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર, આપણો સ્વધર્મ, આપણી શક્તિઓનું એકીકરણ લાગીએ છીએ, માત્ર પ્રતિષ્ઠા, સત્તા કે પૈસા માટે; પણ આ બધાં તો આકસ્મિક છે. આ અવિચારી લાગનું પરિણામ ભયંકર આવે છે. કાં તો આપણે

x સ્વધર્મે અધરો સારો સુસેવ્યા પરધર્મથી;

સ્વધર્મે મૃત્યુ થે શ્રેય પરધર્મ ભયે ભયો.

પરાજ્ય પામીએ છીએ, નહિ તો આપણું વ્યક્તિત્વ ઠીંગરાઈ જાય છે. આવી રીતે જ્યારે આપણે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, ત્યારે પણ આપણા વ્યક્તિત્વને અવકાશ મળતો નથી; એનાથી માત્ર એટલું જ પુરવાર થાય છે, કે પ્રતિષ્ઠાને શોભાવવા પૂરતું જ આપણું વ્યક્તિત્વ નથી. વ્યક્તિત્વનો આધાર શક્તિઓની એકતાનતા-ચિત્તની એકાગ્રતા-સ્થિર મન, જે પોતાનું ધ્યેય હાર્યા વિના, થાક્યા વિના પૂરું પાડે છે, તેના ઉપર છે.

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥*

બધી શક્તિઓની સસંકલ્પ એકાગ્રતા, એ વિકસતા વ્યક્તિત્વનું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ જ્યાં નથી હોતું, ત્યાં વ્યક્તિત્વ શુષ્ક બની જાય છે. આપણે ઘણાખરા તો આપણા જીવનનું એક કર્તાવ્ય-એક મહત્વાકાંક્ષા-એક સંકલ્પને બીજાથી છૂટા પાડીને આપણા સત્ય તરીકે ઓળખી શકતા નથી. તેવા સત્યને આપણે જીવનમાં પ્રાધાન્ય આપી શકતા નવી. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ।

યોગીમાં અને સામાન્ય મનુષ્યમાં આ જ લક્ષણ ભેદ પાડે છે. યોગી સામાન્ય માણસ હોય, અધૂરો હોય, છતાં તે આખા જીવનમાં એક જ સત્ય સ્વીકારે છે. બીજાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને બદલે તે ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે વિચરે છે. મન, વાણી અને કર્મની એકતાનતા-જે સત્ય છે-તેને એણે પોતાની જાત સમર્પણ કરી છે. જ્યાં સુધી આ જાતનું સમર્પણ માણસ સાધે નહિ, ત્યાં સુધી એ ખરેખરો આત્મવાન થતો નથી. આપણે

* निश्चयात्मक बुद्धि तो एक, छ पार्थ ! योगમાં,

અનંત બહુશાખાળી બુદ્ધિ અનિશ્ચયીતણી.

ઘણાખરા તો આપણા વ્યક્તિત્વ પાસે એવા નાચ નચવીએ છીએ, કે જેને આપણા પોતાપણા સાથે જરા પણ સંબંધ નથી હોતો. એક જણ નોકરીને ચોગ્ય હોય, ત્યારે ધંધામાં પડે છે. બીજે પ્રોફેસર થવો જોઈએ, ત્યારે વેપાર કરવા જોસે છે. ત્રીજે ધંધામાં, રાજકારણમાં ને સાહિત્યમાં રચ્યોપચ્યો હોય, ત્યારે તેનો ખરો સ્વધર્મ તો સંસ્કારસેવાને સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાનો હોય છે. આપણામાંથી કેટલાનો જીવનમાં ચોક્કસ ને દૈવી હેતુ હોય છે? અને હોય; તોપણ તેના એક સાધનરૂપ થવાની શક્તિ કેટલામાં હોય છે? પણ માણસ અમર નથી, શક્તિઓ સર્વગ્રાહી હોતી નથી અને જે જે રસ્તા ખુલ્લા દેખાય તે બધા પરથી જવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ તો મૃત્યુને પંથે જવા જેવું છે. આપણાં ધ્યેયો, આપણા રસ, બહુશાખ અને અનંત છે. એ બધાં એકાગ્ર નથી. જો આપણે ઈશ્વરના નિમિત્તમાત્ર હોઈએ, તો આ બધાં એકાગ્ર થઈ જાય.

ઈશ્વરપ્રણિધાન

પ્રતિકાર એ મનુષ્ય અથવા સમૂહના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સાધવાનું પરમ સાધન છે, એમ ગીતા કહે છે ત્યારે—

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ॥ x

એ સૂત્ર પર ભાર મૂકે છે. આ સમર્પણ—એને આપણે ઈશ્વર-પ્રણિધાન કે શરણાગતિ પણ કહીએ. આ સમર્પણની ભાવના બાબતમાં હું કયાંય સુધી ગૂંચવીયો હતો. મારા કોલેજના દિવસો દરમ્યાન મારું માનસિક વાતાવરણ તો સ્પેન્સર ને મીલે

x સમર્પી કર્મ સર્વે યે અને અધ્યાત્મ ચિત્તથી,

ઘડેલું. આથી હું સમજી ન શક્યો કે વ્યાસ અને પતંજલિ, ખ્રિસ્ત, ઓગસ્ટાઈન અને ચૈતન્ય, નરસિંહ અને મીરાં-આ બધાં મહાપુદ્ગિશાળી, સરળહૃદયી અને પ્રૌઢ વ્યક્તિત્વનાં ધણી-આ શરણાગતિને ભાવનાતું અનિવાર્ય પગલું શેં માનતા હશે ? ગીતા ફરી ફરીને કહે છે :

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ *

આ આદેશે સૈકાંઓ થયાં અનેક દુઃખી હૃદયોને કેવી રીતે સાંત્વના પહોંચાડી છે ? આ શરણાગતિનો સિદ્ધાંત હું હવે કંઈક સમજ્યો છું; પણ એને સમજવો એ એક વાત છે અને એને સિદ્ધ કરવો, એ બીજી ને અઘરી વાત છે.

ઘણા ભક્તોએ તો એ સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવાનાં ફાંફાં મારવામાં જ આખું જીવન ગાળ્યું છે. મહાન વ્યક્તિત્વના વિકાસના જે જે માર્ગો છે, તેમાં તો આ માર્ગ અત્યંત કઠણ છતાં અદ્ભુત છે. એના વિના ઈશ્વર-અપૂર્વતા કદી પણ હૃદયમાં વસતી નથી. એના વિના ભાવના સિદ્ધ થતી નથી; કારણ કે એ ભાવના વિના બીજું કંઈ સિદ્ધ કરવાતું ધ્યેય મળતું નથી.

શ્રદ્ધાહીણું અર્વાચીન હૃદય ધાર્મિક વસ્તુઓ સહી શકતું નથી. તેને આ વસ્તુ સમજાવી અઘરી પડે, કદાચ ન પણ સમજાય; પણ વ્યક્તિત્વ શુષ્ક એકલતામાં ફૂલીફાલી શકતું નથી. બીજાના વ્યક્તિત્વના સ્પર્શથી જ વ્યક્તિત્વ વિકસે છે. પિતા, ગુરુ, મિત્ર ને પ્રણયીના વ્યક્તિત્વથી કોણ ઘડાયું નથી ? અને આ વ્યક્તિત્વ જેટલું જખરું હોય તેટલી જ તેની અસર સચોટ

* सर्व धर्मों परित्यागी वे मारुं शरणुं एक तुं;

હું તને સર્વ પાપોથી મુક્તીશ જ, શોચ મા.

થાય. કેટલાક માણસો આપણા અંતરના ખબના ખોલી શકે છે. એ હોય ત્યારે આપણે વધારે સારા, વધારે મોટા પળવાર બની જઈએ છીએ. એમનો એક શબ્દ સાંભળીએ અને આપણામાં કદી ન હોય તેવી શક્તિ આપણને મળે છે. એવી વ્યક્તિ બે આપણી સાથે દિવસ અને રાત હોય, આપણી કલ્પનામાં બે એ હમેશાં વાસ કરે, તો એની પ્રેરણા કદી વિરમે નહિ અને આપણે સામર્થ્યની ઊંચી-ઊંચી ટોચે વિહરતા થઈએ.

એક મહાન વ્યક્તિનો આપણા હૃદયમાં વાસ થાય, તો એ અજબ શક્તિરૂપ બની જાય છે અને આપણને વધારે ને વધારે આત્મવાન બનાવે છે. આપણે વધારે 'આપણે' બનીએ છીએ. જ્યારે આપણે એક મહાન વ્યક્તિના સંસર્ગમાં આવીએ છીએ, ત્યારે આપણે એને બુદ્ધા-બુદ્ધા વિષય પર વાત કરતા સાંભળીએ છીએ; એટલું જ નહિ પણ સાથે અબાણતાં વેરાયેલાં વિચાર-પુષ્પો સંઘરીએ છીએ. એ પુષ્પો એના વ્યક્તિત્વના ગર્ભદારમાં છુપાયેલાં રહસ્યોનું દર્શન કરાવે છે, ત્યારે એ વ્યક્તિત્વ આપણામાં નિવાસ કરે છે. એનાથી છૂટા પડીએ, તોપણ એ વ્યક્તિત્વના ભણકારા વાગ્યા કરે છે. આપણા શબ્દો ને કૃત્યો એ વ્યક્તિત્વની કસોટી પર પળેપળે ચડે છે. એણે શું કહ્યું તેના કરતાં એ શું છે, એનાથી આપણે ઘડાઈએ છીએ. આપણો પ્રિય સાહિત્યકાર આપણા હૃદયમાં કેમ આવી વસે છે એનો તો ઘણાંને અનુભવ હશે. જ્યારે હું નાનો હતો, ત્યારે ડૂમા અને હુગો મારા પ્રિય સાહિત્યસ્વામીઓ હતા. હું ફરીફરી એમની કૃતિઓ વાંચતો. એમનાં પાત્રો મારા મિત્રો અને સગાંસંબંધીઓ કરતાં મારી વધારે નિકટ હતાં. એમનાં દૃષ્ટિબિંદુ અને એમની વાતચીતની ધાટી અબાણતાં જ મારાં થઈ જતાં. આ સાહિત્યસ્વામીઓએ મારામાં આવી નિવાસ કર્યો અને તેથી હું વિડસ્યો;

પણ આ તો સાહિત્યસ્વામીઓની વાત ! પણ જો આપણામાં વસનાર વ્યક્તિ જીવંત હોય, તો તેની અસર વધારે સચોટ થાય છે. હૃદયમાં વસેલા પ્રણયીથી કોણ નથી ઘડાયું ?

લેખકના હૃદયમાં અચિરકાલ પણ પાત્રો વસે નહિ ત્યાં સુધી સાહિત્યસર્જન શક્ય નથી. પૌરાણિક ઋષિઓની કથાઓએ બાલપણમાં મારા પર ઘણી અસર કરી હતી. મારાં નાટકો અને વાર્તાનાં પાત્રો-કૌટિલ્ય, ઉશનસ, ઔર્વ, અગસ્ત્ય અને વિશ્વામિત્ર-આ બધાં મારા હૃદયમાં તે વખતે નિવાસ કરનારી જીવંત વ્યક્તિઓનાં આછાંઆછાં શાબ્દિક ચિત્રો છે.

સાહિત્યસર્જન અળગું રાખીને કહું, તોપણ હું ભગવાન વ્યાસ તરફ અજળ રીતે આકર્ષાયો છું. મહાભારત એ એમની અમર કૃતિ છે. ગીતા એમનો પ્રેરણાસંદેશ છે. એ વિષય છે. વિષય પોતે વ્યાસસ્વરૂપ છે. એ તો અચતુર્વદનો વ્રહ્મા દ્વિવાહુર-પરો હરિઃ । અમાલલોચનઃ શંભુઃ । છે. હું તો એમને માનવોમાં પ્રથમ માનું છું. આત્મા ઉપર મેળવેલા વિજયથી, જીવનનાં સમાધાનતત્ત્વોનાં દર્શનથી, અમર સાહિત્યના સર્જનથી એમણે અમર સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરી. એ સંસ્કૃતિ હિંદી છે; છતાં અનંતકાળ સુધી માનવજાતિની ઉદ્ધારક બની રહી છે.

હિંદનાં સંસ્કાર અને પ્રણાલિકાઓ યુગો થયાં સતત વહ્યાં છે. એની શક્તિનું મૂળ એ જોમાં છે. આ સાતત્યનું કારણ એટલું જ, કે ભગવાન વ્યાસનો આત્મા જે મહાભારતમાં મૂર્ત થયો છે, તે સદીઓ થયાં હિંદી હૃદયમાં વાસ કરી રહ્યો છે. અણગણ પેઢીઓ સુધી એના વીરો આપણી કલ્પનામાં વસ્યા છે. એનું જીવનદર્શન કરોડો માણસોએ અપનાવ્યું છે. એનાં વાક્યો, ભાવો અને ભાવનાઓએ યુગેયુગે આપણને નવા અવતારે આજ્યા છે. વ્યાસને શરણે જઈને આપણે સદીઓ

સુધી સરસતા અને શક્તિ મેળવ્યાં છે; પણ એમનું આકર્ષણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ થઈ આવે છે, હમેશાં નથી થતું. એ આકર્ષણની ભાત પણ બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે; ભાવપ્રધાન કે આધ્યાત્મિક નથી હોતી. હું ઘણી વખત એમનો વિચાર કરું છું; પણવાર એમણે મારામાં કરેલા નિવાસથી મેં અગત્યનાં પરિણામો નીપજે એવા નિર્ણયો કર્યા છે; પણ જીવનના સામાન્ય પ્રસંગોમાં તો હું માત્ર ભૂલભર્યો ને અધૂરો છું. એ મારામાં વસતા નથી, હું એમનામાં વાસ કરતો નથી. જો એવો ચમત્કાર બને, તો જ હું હિંદી થાઉં. જીવનક્રમમાં આ આંતરનિવાસનું સ્થાન શું છે, એ બરાબર સમજવું જોઈએ.

વ્યક્તિ કે સમૂહનું વ્યક્તિત્વ વિકસે છે, તે માત્ર સર્જનાત્મક પ્રતિકારથી. પ્રતિકાર સર્જનાત્મક ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે ભાવના સિદ્ધ કરવા માટે કલ્પનાનો પ્રયત્ન તેનાથી પ્રેરાયો હોય.

આ પ્રયત્નની પાછળ, બધા વિકાસની પાછળ જે ઉત્તેજક બળ છે એ તો સંવેગ. જ્યારે જ્યારે ભાવનાની ક્રિયા ટૂંકાવવી હોય કે સચોટ બનાવવી હોય, ત્યારે આ સંવેગને તમ લોખંડની માફક ઘગધગતો રાખવો જોઈએ. ભગવાન પતંજલિએ કહ્યું છે, કે તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ ।

જ્યારે સંવેગ તલસતો થાય, જ્યારે એ તલસાટ નિરંતર આત્મસમર્પણ શોધે, ત્યારે ઈશ્વર હૃદયમાં વાસ કરે. આ વિષયમાં બુદ્ધિ વાંઝણી છે. જ્યારે હૃદયના ભાવો કલ્પનાના પ્રાબલ્યથી તરવરે, ત્યારે જ આ સમર્પણ સધાય.

હું સદાય પ્રવૃત્તિમય રહેતો હોઉં, તો હું કંઈક સિદ્ધિઓ પણ મેળવું; પણ જો મારા પ્રયત્નો ભાવના સિદ્ધ કરવાના તલસાટ વિનાના હોય, તો હું બધું ખોવાનો. જો હું સંવેગ અનુભવવાની શક્તિ ખોઈ બેસું, તો મારી સ્થિતિ ભયંકર બની

જાય. હું જડ થઈ જાઉં, હું આત્મસંતોષમાં જ મર્યો રહું, ને તેમ ન થાય તો હું હતાશ થઈ જાઉં ને ભાંગીને તૂટી જાઉં. મારે માટે જીવનમાંથી રસ જતો રહે. એ માત્ર નિષ્પ્રાણ કાર્યચક્ર બને. હું મારું પોતાપણું પાછું મેળવવા મથું, તોપણ હું એ ન મેળવી શકું. મારો જૂનો ઉત્સાહ હાથમાંથી સરી જાય; મારું વ્યક્તિત્વ અદૃશ્ય થઈ જાય. પતન્તિ નરકેઽશુચૌ એ મારી સ્થિતિ થાય.

ભાવના ખીલવવાની, શક્તિને સમૃદ્ધ કરવાની તકો તો આપણે રોજ વેડપી મારીએ છીએ. આપણે કાં તો હરાયાં ઢાર જેવાં ફાંફાં મારીએ છીએ, કે પછી ‘મેં તેરી ગૌઆ’ બની પ્રાણવિહોળા થઈ જઈએ છીએ. ધનંજયની જેમ વિસ્મયાવિષ્ટ અને હૃષ્ટરોમ થવાની પણ શક્તિ રહેતી નથી; તો પછી ભગવાને જે ભવ્યતાનું એને દર્શન કરાવ્યું તેની આગળ માથું નમાવી, કૃતાંજલિ થવાની નમ્રતા તો ક્યાંથી જ હોય? જીવનનું સાક્ષ્ય સાધવા માટે જે પ્રસાદ જોઈએ, એ પ્રસાદ જે નિરંતર ધર્મરતું ધ્યાન ધરે, ઉદીપ્ત ભાવે તેને જોવા, સ્પર્શવા અને ભક્તિ કરવા તલસે એમાં જ વસે; ત્યારે જ કલ્પના-ભગવાનનું ચિત્ર જીવંત રંગોમાં ખડું થાય છે અને તેના જીવન અને કવન પર ભક્તિથી ધ્યાન ચોંટે છે. ભગવાન એક ખ્યાલ રૂપે શમી જાય છે; માનવમૂર્તિ તરીકે તેનો પરિચય થાય છે. તલસાટ જ્યારે પ્રાર્થના, રુદન અને હૃદયભંગમાં પરિણમે છે, ત્યારે ભગવાન માત્ર પૂજનીય બાહ્ય વ્યક્તિ તરીકે નથી ઓળખાતા, એ તો અંતરમાં વાસ કરે છે. ભક્તિનું વ્યક્તિત્વ ભગવાનમાં શમી જાય છે, તે મદ્ભાવમાગત: બની જાય છે. પ્રયત્ન કરનારનું વ્યક્તિત્વ પણ સરી જાય છે. એના મનમાં વણાયેલી ધરણ્યો અદૃષ્ટ બને છે.

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥*

બુદ્ધિથી ઈશ્વર ઓળખાતા નથી, તો પછી એનાથી સિદ્ધિ તો કેમ જ પ્રાપ્ત કરી શકાય? એ તો જે એમનો પ્રેરણાસંદેશ વાંચે-માત્ર વાંચે જ નહિ, પણ ફરીફરી વાંચે અને જ્યાં સુધી એનું દષ્ટિબિંદુ તેનાથી ઘડાય નહિ, ત્યાં સુધી ફરીફરી રટે, ત્યારે જ ભગવાન માણસમાં વાસ કરે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારે મને શીખવ્યું, કે હું એક પુસ્તક વાંચું ને સમજું, પછી મારે વધારે કંઈ જ કરવાની જરૂર નથી. આ રીત આ જમાનાને પસંદ કેમ પડે છે, એ વસ્તુ સમજી શકાય એમ છે. આ જમાનો તો છાપખાનાનો ભોગ બની બેઠો છે, ને છાપખાનું તો રોજ હબરો માઈલ છાપી ડાઢે છે; મનુષ્યહૃદયોને ગૂંગળાવે છે અને તેમના વ્યક્તિત્વનો વિનાશ કરે છે.

પણ સ્વાધ્યાય એ અલગ વસ્તુ છે. એનો અર્થ તો એ છે, કે એક મહાન પુસ્તક વાંચવું, ફરી વાંચવું, રટવું-ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાસંદેશ તરીકે. જ્યારે એનાં વાક્યો અને ફકરાઓ આપણા માનસ-વણાટમાં વણાઈ જાય, ત્યારે વિચારો ઉત્તેજાય, આદર્શો મહાન બને અને મહાવ્યક્તિત્વ આપણા હૃદયમાં વાસ કરે; પણ આપણે તો ક્ષુદ્ર અને દુર્બળ છીએ, આપણું જીવન પૈસા કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનાં તરફડિયાં મારવામાં જાય છે; અને છતાં જેમ રોજ રોજ ગીતા વાંચીએ છીએ તેમ તેમ ભગવાન કેટલાંક સૂત્રો દ્વારા મન અને આંખ આગળ આવીને ઊભા રહે છે

* આત્મામાં જે આત્મતુષ્ટ કહેવાયે સ્થિરબુદ્ધિ તે.

દુઃખે મન અનુદ્રેગી, સુખે જેની શમી સ્પૃહા;

ગયા રાગ ભય ક્રોધ; તે મુનિ સ્થિરબુદ્ધિનો.

અને તેનો પ્રભાવ આપણે પરખીએ છીએ. જો આખો પ્રેરણા-
 સંદેશ આપણું મન ભરી દે, આપણા મનનો કબજો લઈ લે,
 તો ભગવાન આવીને આપણામાં વસે.

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् । ×

આ માત્ર કલ્પના જ નથી. હિંદના યોગીઓ અને ભક્તો
 અને આખા જગતના સંતોના હૃદયમાં ઈશ્વર એ જ રીતે વસ્યા
 હતા. એમને માટે બીજો રસ્તો ન હતો. એ તો ઈશ્વરને અધીન
 થયા-ભગવાનના નિમિત્તમાત્ર થઈને જીવન જીવ્યા.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे 'परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे ददामिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

मैत्र्यना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

મામેવૈષ્યાસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ *

આ માત્ર ઠાણું આશ્વાસન નથી; અનુભવસિદ્ધ અને
 અનુભવસાધ્ય સત્ય છે; અને જે એનો અનુભવ કરવાને ભાગ્ય-
 શાળી થાય છે, તેનું વ્યક્તિત્વ તો વિકસે જ જાય છે—જ્યાં
 સુધી એ વિકાસની સીમા દેવત્વને સ્પર્શે ત્યાં સુધી.

આ શરણાગતિ—આ ઈશ્વરપ્રણિધાન ગીતાનો અંતિમ
 સંદેશ છે; ગીતાનો જ માત્ર નહિ, પણ બધા ધર્મોનો. “હું”

× તે હુંમાં, હું ય તેનામાં, જે મને ભક્તિથી ભરે.

અ. ૯; શ્લો. ૨૯

* સૌથી ગુહ્ય પરમ વેણુ ફરીથી સૂણ માહરું;

તું અતિ પ્રિય છે મારો, તેથી તારું કહું હિત.

થા ભક્ત મારો, મન ધાર હું વિષે,

મને યજ્ઞને મુજને જ વંદે તું,

મને જ પામીશ, તને હું આપું છું

આ કોલ સાચો; મુજને તું છે પ્રિય.

અ. ૧૮, શ્લો. ૬૪, ૬૫

નહિ પણ ખ્રિસ્ત મારામાં વસે છે," એ તો ખ્રિસ્તી સંતોએ પણ કહ્યું છે.

निवसिष्यसि मय्येव अत उर्ध्वं न संशयः ॥ ×

પણ આપણે ઘણાખરાને માટે તો ઈશ્વર બહુ દૂર હોય છે. આપણને એ બહુ સૂક્ષ્મ લાગે છે. એને લાવીને આપણે આપણામાં વસાવી શકતા નથી; પણ ભગવાન પતાંજલિ કહે છે, કે મહાન વ્યક્તિઓને શરણે જવાથી પણ ભાવનાનો પંથ કપાય છે. વીતરાગાવષય વો ચિત્તમ્. આવી મહાન વ્યક્તિઓ તે વ્યાસ, બુદ્ધ અને ખ્રિસ્તની કે જેમને આપણે પયગમ્બરો ગણીએ છીએ.

માનવતાનાં આર્ષદર્શન*

૧

આ વાર્ષિક પ્રસંગે આપણે ઉત્સાહથી ભવિષ્યનો વિચાર કરવા લેગાં મળ્યાં છીએ; છતાં એનેક કારણોને લીધે અત્યારે ઉત્સાહ રાખવો કઠણ થઈ પડે છે. કોપેલા પુરંદરનો પ્રતાપ હજી વિસરાતો નથી. પ્રાચીન કવિની પંક્તિ કાનમાં અથડાય છે :

ભાગ્યા દેશ કહાનમ ચિરોત્તર ખાવનની ખડ હારિ;

ગુજરાતીનું જોખરભાથુ અજ્ય ન આવઈ પાર,

ચગ્યા કટક ડણ્ડાહિ ચિરોત્તર ધાણુધાર ધન્વેલિ.

ઘરો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે; ખેતરો પાણીનાં ખાખોચિયાં બન્યાં છે અને જ્યાં અત્યારે ખેતી ચાલી રહી હોત, જ્યાં શીંગાળાં ઢોર મહાલતાં હોત, જ્યાં ખેતરથી પાછી આવતી ગ્રામ્ય સુંદરીઓનો ગીતધ્વનિ સંભળાતો હોત, ત્યાં પ્રલયજળ

× તો મારામાં જ નિઃશંક તું રહીશ હવે પછી.

અ. ૧૨, શ્લો. ૮

* ૧૯૨૭માં સાહિત્ય સંસદ સમક્ષ આપેલું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન.

ફરી વળ્યાં છે; નજરે દેખાય ત્યાં સુધી કીચડ ભર્યો છે; તૂટેલાં ઘરના મોભો ને મરેલી ગાયનાં શીંગડાં ભૂત ચેતનની કરુણ ચાદ આપી રહ્યાં છે; અને ગાઉઓના ગાઉ સુધી અદૃષ્ટ થયેલાં ગામોનાં છોખધ ફૂવા ને મંદિરો—ત્રિશૂલધારી ધૂર્જટિએ તાંડવવળતે ખેરવેલાં પુષ્પો સમાં—પોતાના અસ્તિત્વથી પ્રસરેલા વિનાશની કથા કહી રહ્યાં છે. ફૂળી જતાં બચેલું ગુજરાત ભયત્રસ્ત અને સાધનવિહીન હજી કંપે છે. તેનું કદ્દાંત ને તેની યાચના હજી સાંભળાય છે.

આ પ્રલયકાળની વીરકથાઓ હજી આપણે પૂરેપૂરી સાંભળવાની છે. આ સ્થિતિમાંથી ગુજરાતને ઉગારવા ગુજરાતી-ઓએ જે ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા છે, તે કથા હજી રચાય છે. આ પ્રયત્ન કરનારાઓમાં સંસદના ચાર સભ્યો છે તે અત્યારે કેમ વિસરાય? તે ડા. ચંદુલાલ, રા. છોટુભાઈ પુરાણી, ડા. સુમંત અને રા. દયાશંકર ભટ્ટ.

પ્રલય વળતે અને ત્યારપછી ગુજરાતે વીરતા, ઔદાર્ય ને વ્યવસ્થાશક્તિના ઇતિહાસમાં અનેક પાનાંઓ ઉમેર્યાં છે. જે રા. વલ્લભભાઈએ, રા. અમૃતલાલ શેઠે ને ડાક્ટર ચંદુલાલે કર્યું; જે સર પરશોત્તમદાસે કર્યું, સરકારના મુખ્ય અંગ તરીકે જે સર ચુનીલાલે કર્યું, જે જે ગામેગામ—નાનાંમોટાં બંધાંઓએ કર્યું અને ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું, તે ઇતિહાસ સદાયે આપણને ગર્વપ્રદ રહેવાનો; અને પાછું ગુજરાત પગભર થશે, ખાખોચિયાનાં ખેતરો થશે, વેરાનમાં ગામો વસશે, વૃદ્ધ ચ્યવન ભાર્ગવ સમું ગુજરાત પુરંદરનો દ્વેષ આત્મબળથી મહાત કરશે ને પોતાના તપથી યુવાવસ્થાનાં શક્તિ ને પ્રતાપે ફરી મેળવશે; તે સમયે આપણે આ પાંચદશ વર્ષના ગુજરાતને બેઠું ગર્વથી ઉચ્ચારીશું, કે ગુજરાતે પુરાણો મહામંત્ર સિદ્ધ

કયો છે : ‘આત્માના આત્માને ઉદ્ધરેત્.’

પણ આ જીવલેણ તપ આદરતાં અનેક નાનામોટા ઉત્સાહો આપણે ત્યાગવા પડશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ ગૌણ થશે; રસિકતા મંદ બનશે; ગુજરાત યુનિવર્સિટી—વખત છે ને—વ્યાવહારિકતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશતાં વાર લગાડશે : પુનઃસ્થાપના જ સંમુખ ઊભી છે; વિકાસને સ્થાન નથી. એ પુનઃસ્થાપના ભાવિ વિકાસ સરળ કરશે, એટલાં આશાવચન પણ આપણે ઉચ્ચારી શકીએ તો પૂરતું છે. પ્રલયને લીધે કેટલાંકે મૂંઝાં, ને કેટલાંકે રંજનતાં થયાં; કેટલાંકે દુઃખી થયાં; કેટલાંકે વીરતા બતાવી ને કેટલાંકે સેવા કરી; કેટલાંકે પૈસા ભેગા કર્યા, કેટલાંકે ખર્ચ્યા; કેટલાંકે વીરતા નોંધશે ને કેટલાંકે વ્યવસ્થા વખાણશે; કેટલાંકે એની કથાઓ કહેશે, ગાશે કે લખશે; બધા માનવતા દર્શાવશે, જોશે કે વખાણશે; અને માનવતાનાં એ દર્શન પુનઃસ્થાપનાનો આત્મા ઘડશે.

માનવતા જોયા કે જણાવ્યા વિના માનવોને ખીજા કશામાં રસ પડે છે ખરો? માનવી ઘણો જ સ્વાર્થી—આત્મપ્રેમી છે. જેમાં માનવતા હોય તેને જોઈ રહે છે; જેથી માનવતા પર-ખાય તેનો અભ્યાસ કરે છે. તેમાં જ તેને અખૂટ રસ રહ્યો લાગે છે.

—અને તે જ પ્રમાણે કોણ પોતાની માનવતા—પંછી જેવીતેવી—વ્યક્ત કરવા નથી મથતો? ખરું જોતાં પોતાની માનવતા વ્યક્ત કર્યા વિના કોણ રહી શકે છે? રણમાં ઝૂમતો યોદ્ધો; રાજ્યો ઉથલાવતો મુત્સદ્દી; રસ ઝીલતો કવિ; કલમ કસતો કારકુન; સવાકાનું શાક લેતો સુરતી : આ બધા પોતાના ક્ષેત્રમાં, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, પોતાનામાં રહેલી વિશિષ્ટતા વ્યક્ત કર્યા વિના ખીજું શું કરે છે?

—અને તે જ પ્રમાણે આ માનવતાનું, સાહિત્યવિદ્યાસીઓ દર્શન કરવા અને સાહિત્યકો દર્શન કરાવવા, સિવાય બીજું શું કરે છે? મહાકાવ્ય એટલે દંતકથાના દૈવી મહાત્માઓમાં કલ્પેલી ભવ્ય માનવતાનું આલેખન. ઇતિહાસ તેમ જ ઐતિહાસિક નવલકથા એટલે ભૂતપૂર્વ માનવતાની કથા. નાટક એટલે કસોટીએ ચઢેલી માનવતાનું નિરૂપણ.

આ ઉપરાંત ધર્મનું સાહિત્ય ઘણુંખરું એક કે બીજા પ્રકારની માનવતાનું દર્શન કરાવે છે અને તે સિદ્ધ થાય એવા રસ્તા બતાવે છે. એક ધર્મનું બધું જ સાહિત્ય કાલપટ પર લખાઈ રહેલો એક વિશિષ્ટ માનવતાનો છાંયડો છે. બે હજાર વર્ષના ખ્રિસ્તી સાહિત્યમાં નેઝેરેશના સુથારની માનવતા ચીતરવાની, તેમાં રંગ પૂરવાની, તેને સ્પષ્ટ કરવાની, તેનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા રહી છે.

તે જ પ્રમાણે ઘણું ય ટૂંકજીવી સાહિત્ય—જીવનચરિત્ર, નવલકથાઓ, રેખાચિત્રો, ટીકાઓ: આ બધામાં માનવતા શોધીને તેને રજૂ કરવા સિવાય બીજી શી ઇચ્છા દેખાય છે?

સર્જનાત્મક સાહિત્યના રચનારાઓના, સર્જનના લેહ પરથી, બે પ્રકાર થઈ શકે છે: માનવતાનું કથન કરનાર અને પ્રેમનું કથન કરનાર. ઘણા બંને પ્રકારના કહી શકાય. કેટલાક સાહિત્યસ્વામીઓ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિએ દીઠેલી માનવતાનું દર્શન કરાવવા જ સાહિત્યસર્જન કરી જાય છે. આમાંથી જેમણે ખરી માનવતાનાં—વ્યક્તિમાં રહેલી વિશિષ્ટતાનાં મૌલિક તત્ત્વો જોયાં છે ને વર્ણવ્યાં છે, તે સાહિત્યમાં પ્રભુત્વ પામ્યા છે. તેમની આર્ષદૃષ્ટિએ, ચર્મચક્ષુથી અલેદ્ય એવા પડદા ચીરી માનવજાતિના સનાતન આત્માનું દર્શન કર્યું છે અને તેમની વાણીએ અધિકારીને સદાકાલ હૃદયંગમ બને એવા શબ્દોમાં તેને વર્ણવ્યો.

છે. આ આર્ષદૃષ્ટાઓએ કોઈકવાર કલાત્મક સર્જકતાને ગૌણ રાખી, માનવતાનું સર્વદેશીય નિરૂપણ કરવાના સાહિત્યમાં પ્રયાસો કર્યા છે; કોઈકવાર, તેની સિદ્ધિ સરળ થાય એવા સ્પષ્ટ રસ્તાઓ દેખાડ્યા છે અને એમની પ્રેરણાની સરિતાઓ યુગે-યુગે વધારે ને વધારે માનનીય બનતી, પ્રેરણાની રેલમઢેલ પ્રસારતી, મહાન મનુજોનાં જીવન ઘડતી, પ્રતાપી રાષ્ટ્રોનાં ભાવી સર્જતી, વિશ્વવંદ થઈ સમયપટ પર પ્રસરી રહી છે. આવા સ્વામીઓએ કરેલાં આર્ષદર્શનો એ માનવજીવનની અતુલ સમૃદ્ધિ છે.

૨

દરેક માણસ નિરાળો હોય છે. સગી માનાં બે બેડિયાં વચ્ચે ભેદ હોય છે; દરેક સ્વભાવ ને દરેક શરીરની ખૂબીઓ જુદીજુદી હોય છે અને છતાં દરેકની માનવતાની આંકણી કરતાં સાહિત્યસ્વામીઓ એક જ માપ વાપરે છે.

માનવતાના આ દૃષ્ટાઓ એક ભયંકર કાવતરું રચી કેટલાક મેહાપુરુષોનું નામ લેતા જ નથી. તેઓ ગાંડા થયેલા દૈત્ય સમા મેરિયસ અને મારાત, અમાનુષી નીરો અને કેથેરાઈનમાં માનવતા શોધવા જાય છે, પણ આપણો પડોશી જે, રાતે બારણું ખખડતાં ગોઢડામાં મોં રાખી, ઘરવાળીને તપાસ કરી આવવાની આજ્ઞા કરે છે, તેને વિશે તેઓ સદાય મૌન રાખે છે. આપણો કોઈ ખેડૂત, જે જન્મે છે, હળ ફેરવે છે, વાવે છે, લાણે છે ને મરે છે; તેમ જ આપણું કોઈ દાસકાકા, જે જન્મે છે, પરણે છે, પૈસા બ્યાળે ફેરવે છે, શાક લાવે છે, નાતની પટલાઈ કરે છે અને આખરે શ્રીનાથજી બાવાને સર્વસ્વની ભેટ આપી સ્વધામ જાય છે—એ બેમાંથી એકેની તેમને પરવા નથી. અધમતા, નિર્માદ્યતા અને સામાન્યતાને પ્રતિષ્ઠા ને માનવતાનાં

અંગો ન જ ગણવાં એવો એમનો નિશ્ચલ સંકલ્પ છે.

તે જ પ્રમાણે અક્રિય મહત્તાની તેમને કદર નથી. જ્યાં સુધી કોઈ કલ્પનાવિદારી પોતાની શક્તિને કલાકૃતિરૂપે પ્રગટાવે નહિ, જ્યાં સુધી કોઈ ચિંતનશીલ વિચારક બીજાના આચાર ડગાવે નહિ, કોઈ ઉત્સાહી કે મહત્વાકાંક્ષી માણસ પોતાના ઉત્સાહ કે આકાંક્ષાથી દુનિયા ડગમગાવે નહિ, કોઈ બુદ્ધિશાળી નવા તરંગો પેદા કરે નહિ, ત્યાં સુધી તેમની તે પરવા કરતા નથી. માણસનાં ભાવ, વિચાર, ભાવના કે સંકલ્પ ક્રિયામાં પરિણમે નહિ, ત્યાં સુધી તેને તે માનવી ગણુતા નથી. અક્રિય માનવતા તે વર્જ્ય માને છે. તેમનો અગ્રણ સિદ્ધાંત છે, કે જે માનવતાનું તે દર્શન કરવા મથે છે, તેનો માલિક કાંઈ પણ કરનાર કર્તા હોવો જોઈએ; યોદ્ધો હોવો જોઈએ : પછી ભલે એણે આરભેલા વિગ્રહમાં સામે પક્ષે ધર્મ હોય કે અધર્મ, સુખ હોય કે દુઃખ, જીલમ હોય કે સ્વાતંત્ર્ય, સંયમ હોય કે સ્વચ્છંદ, સ્વાર્થ હોય કે પરમાર્થ. કેસરિયાં કરનાર માટે જ તેમની વરમાળ છે, બીજા માટે નહિ.

સાહિત્ય એકલામાં નહિ, શબ્દોમાં પણ એ જ માપ રહ્યું છે. રોમનો પુરુષ માટે વીર શબ્દ વાપરતા; એટલે જેમાં 'વીર-દુસ'-શક્તિ, મરદાઈ-હોય તે.

પ્રાચીન સાહિત્યકો પ્રશંસનીય. માણસને 'નરશાહ્નલ', 'નરપુંગવ' એવાં નામ આપતા. પ્રાચીન આર્યો સંપૂર્ણ માનવીને 'યોગી' કહેતા; અને 'યોગ'નો અર્થ 'કર્મસુ કૌશલમ્' કરતા. વૈદિક સમયમાં બધા 'આર્ય' હતા; અને આર્ય યોદ્ધો ન હોય એ તે કલ્પી શકતા નહિ. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની કાયરતાને 'અનાર્ય' કહે છે.

પણ માનવતાનું નિરૂપણ કરાવનાર સાહિત્યનો એક પ્રકાર

જીવનચરિત્ર—તે અને આર્ષદર્શન વચ્ચેનો ભેદ યાદ રાખવા જોવો છે. જીવનચરિત્ર સામાન્ય રીતે માનવતાનું આર્ષદર્શન કરાવતું નથી, પણ માનવતાનો આભાસ ઊભો કરે છે. આર્ષદર્શન કરનાર માનવતા શોધે છે; જીવનચરિત્ર લખનાર ગમે તે વ્યક્તિ પર માનવતાનું આરોપણ કરવા મથે છે. આ બંનેની દૃષ્ટિ તદ્દન જુદી છે. આર્ષદૃષ્ટિ શાશ્વત અંશની પરીક્ષા કરે છે; જીવન આલેખનાર ચંચલને શાશ્વત કરવા માગે છે.

જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય ઘણું ખેડાય છે; અને છાપખાનાના યુગમાં થોડુંઘણું ચિરાયુ ભોગવે છે; પણ ઘણે ભાગે જીવનચરિત્રો છપાયા પછી વંચાતાં નથી; વંચાય છે, તો વાચકને હસાવ્યા વિના રહેતાં નથી.

અનેક કારણોથી આમ બને છે. એક તો એ કે ચરિત્રોના રચનારા વીસરી જાય છે, કે જેટલે અંશે માનવી ચોદ્ધો હોય તેટલે જ અંશે તેની માનવતા આલેખવા યોગ્ય હોય છે. એક જણ પૈસાદારને પેટે અવતર્યો; લણ્યો; ઘણી પ્રતિક્ષા પામ્યો; ઘણી કીર્તિને વર્યો; ઘણા પૈસા કમાયો ને બચાવ્યા; પરણ્યો ને છોકરાં ઉછેર્યા;—પણ પછી શું? એક પુરુષ શુષ્ક ને અરસિક જન્મ્યો, વગર પ્રયત્ને, વગર આત્મમંથને જીવનભર વીતરાગ રહ્યો,—તેમાં શું? એક જણ રાજાનો પાટવીકુંવર જન્મ્યો ને ચક્રવર્તી થઈ મરી ગયો—પણ તેમાં શું? કેટલું મેળવ્યું તેની કિંમત નથી; કેમ મેળવ્યું તેટલું જ જોવાનું છે. કેવા વિરોધ સામે એ ઝૂઝ્યો, કેવી અડગતાથી તે લડ્યો, કેવી કસોટીએ ચઢ્યો—એ જ તેની માનવતાનું માપ કહી આપશે અને તેની જીવનકથાનું આયુષ્ય નક્કી કરશે.

જીવનચરિત્રો, આત્મકથનો, રેખાચિત્રો ટૂંકજીવી થાય છે, તેનું ખીન્ન પણ એક કારણ છે. ચરિત્રના લેખકો કાં તો

પ્રશંસકો હોય છે, કે દુશ્મનો હોય છે; એટલે કાં તો નાયક ન હતો તેવો ચીતરે છે, કે હતો એવો ચીતરી શકતા નથી. ભવિષ્યના વાચકોને જોઈએ છે—એક સુવિખ્યાત માણસની નરી માનવતા; ગુણ-અવગુણથી મઢેલી, ડહાપણ ને મૂર્ખાઈમાં ઝોલાં ખાતી, અણીશુદ્ધ નસ માનવતા. ભકતના ભગવાનમાં આપણને રસ નથી, મનુષ્યની માનવતામાં જ રસ પડે છે. જીવનચરિત્રમાં માનવતાનું ખરું દર્શન થાય છે, ત્યારે તે અમર સાહિત્ય બને છે.

બોસ્વેલનું ‘જોન્સનનું ચરિત્ર’ અપૂર્વ જીવનચરિત્ર છે; કારણ લેખક મૂર્ખ હતો. જોન્સનની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાના ભાન વગર જે તેણે જોયું ને સાંભળ્યું તે ટપકાવ્યું; અને આજે વિદ્વાન, મૂર્ખ, હેતાળ, આચારમાં અવ્યવહાર છતાં વિચારમાં અદ્ભુત વ્યાવહારિકતા દાખવતો, અર્ધાંધ જોન્સન તેનાં પાનાંમાંથી સજીવન થાય છે. મોલીએ લખેલું ‘ગ્લૅડસ્ટનનું જીવનચરિત્ર’ તેના જેવું ચિરંજીવ સ્થાન નહિ પામે; કારણ કે લેખક ડાહ્યો, મુત્સદ્દી ને વ્યવહારુ હતો; એણે ગ્લૅડસ્ટન હતો તેવો ચીતર્યો નથી, પોતાની દૃષ્ટિએ જેવો તેને માનતો હતો તેવો ચીતર્યો છે; પણ આપણે મોલીનો ગ્લૅડસ્ટન નથી જોઈતો—ગ્લૅડસ્ટન હતો તેવો જોઈએ છે; અને તે ન મળતાં ચરિત્ર ફેંકી દઈએ છીએ.

આપણે ત્યાં એક પ્રચલિત સિદ્ધાંત છે, કે મરેલાં માણસનાં આત્મકથનો ને પત્રો ને વિગતો, જે પાછળનાં મિત્રોએ તેની કલ્પેલી પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ કરતાં હોય તો, તેને પ્રગટ ન થવા દેવાં. આપણું ‘ગુજરાત’ ન હોત, તો નર્મદનું આત્મકથન બહાર ન પડત. મણિભાઈનું જીવનચરિત્ર આવાં કેઈ કારણોથી જ બહાર પડતું નથી. કલાપીનું જીવનચરિત્ર હતું તેવું કેઈ

લખતું નથી, તેનું પણ આ જ કારણ છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આચરનારાઓને હું ભાવિ પ્રબળના ગુનેગાર ગણું છું. એક મહાત્મા મરી ગયો; આપણા દેશને કે સાહિત્યને તે ઘડી ગયો. જેવો હતો તેવો એને ઓળખવો, તે આપણો પરમ અધિકાર છે. જેવો હતો તેવો તે હતો—સદ્ગુણ અને દુર્ગુણથી ભરેલો. તે લખ્યો તો તેની વીરતા આપણે જોવી છે; તે પડ્યો તો તેની નિર્બળતા આપણે નીરખવી છે. તેની સદ્વૃત્તિ ને પાપવૃત્તિના આપણે ભાગિયા છીએ; અને તેની માનવતાના પુરાવા દેખાવી, તેને ખોટે રૂપે દર્શાવવાનો કેઈ પણ પ્રતિષ્ઠા-પ્રેમીને હક નથી.

ન્યારે એ સિદ્ધાંતો છોડી જીવનચરિત્રો લખાશે, ત્યારે જ તેમાં આર્ષદષ્ટિ આવશે.

૩

આર્ષદર્શન કરાવતા સાહિત્યસ્વામીઓ સાહિત્યના અનેક પ્રકારોનો આશ્રય લે છે. જીવનચરિત્ર આવો એક પ્રકાર છે. કેટલાક આદેશ કે સંદેશરૂપે માનવતા આલેખે છે; કેટલાક પ્રાર્થના કે સૂત્રરૂપે, તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સરળ કરતા હોય તેમ આલેખે છે. કેટલાકો તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારાત્મક પદ્ધતિ લઈ શાસ્ત્રીરૂપે તેનું દર્શન કરાવે છે. કેટલીય વાર જીદાજીદા સાહિત્યકો જીદીજીદી રીતે એક પ્રકારની માનવતાનું દર્શન કરાવે છે. કેટલીક વાર એમ પણ જોવામાં આવે છે, કે સંયોગો કે સાનુકૂળતા સરખાં આવી ચઢે, તો એક જ પ્રકારનાં આર્ષદર્શનો કરાવતું સાહિત્ય પ્રગટે છે.

આમ પ્રગટ થતા સાહિત્યનો કાંઈ નિયમ છે ખરો? શા માટે એક સૈકા સુધી એક પ્રકારની માનવતા સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે? શા માટે એક વખત અવગણના પામેલી વિશિષ્ટતા

ખીજી વખત પૂજનીય બને છે? વળી કયા દૃષ્ટિભેદથી કોઈવાર ખ્રિસ્તની, કોઈવાર નેપોલિયનની, કોઈવાર શ્રીકૃષ્ણની, એમ નિરનિરાળા પ્રકારની માનવતા જુદાજુદા આર્ષદ્રષ્ટાઓ અપૂર્વ લેખે છે?

આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય વૈજ્ઞાનિક ચોકસાઈથી થઈ શકે એમ નથી; પણ નિર્ણયનાં કેટલાંક ધોરણો સૂચવી શકાય.

પહેલાં તો દ્રષ્ટાના પોતાના સ્વભાવ અને અધિકાર પર તેણે કરેલા દર્શનની વિશિષ્ટતાનો આધાર રહે છે. સહાનુભૂતિ વિના વ્યક્તિત્વનું રહસ્ય સમજાતું નથી અને આદર્શ તરીકે કયા પ્રકારનો મનુષ્ય એક સાહિત્યકને રુચે છે, તેનો આધાર તે સાહિત્યક પર છે. એક લેખક નિર્દોષ લલમનસાઈને નિર્માલ્યતા માને; ખીજો તેને વૈષ્ણવજનનું લક્ષણ માને. જેવી લોકમાં ભિન્ન રુચિ છે, તેવી જ આર્ષદ્રષ્ટાઓમાં પણ છે.

તે જ પ્રમાણે એક યુગની કે સમયની વિશિષ્ટતા પણ કોઈ એક પ્રકારની માનવતાનું દર્શન સુગ્રાહ્ય કરે છે. જે માનવતા સમકાલીન હુઝમમાંથી છોડવી શકે, તેની જ કદર થતી દેખાય છે. ક્રૈન્ય વિપ્લવ શરૂ થયો તે પહેલાંની નિઃસત્ત્વ દશામાં ક્રાન્સમાં ખુદ કે ખ્રિસ્તની માનવતાનું દર્શન કોઈને પણ ભાગ્યે જ શક્ય બન્યું હશે. કૂર રોમનો જુલમ વર્ષોવી રહ્યા હતા ત્યારે, જલિયાંવાલા બાગનું કૂર નાટક થતું હતું ત્યારે, ભયાનક વીરની માનવતા કરતાં શાંત સ્મિતભર્યા ખ્રિસ્ત કે ગાંધીજીની માનવતા ભૂરશી નાંખે તેમાં શી નવાઈ? જ્યારે યજ્ઞાદિની પર-ધર્મીઓ અવગણના કરતા હતા, ત્યારે યજ્ઞની સ્થાપના માટે કલ્કીનો અવતાર થશે એવી માન્યતા હતી; આજે ઘણા એ અવતાર બળજેરીથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢનાર કોઈ ભીષણ યોદ્ધાનો થશે એમ માને છે. દરેક જમાનો જે માનવતા પૂજે

છે, તે સાધુનું પરિત્રાણ કરનારી ને હુષ્કૃતનો વિનાશ કરનારી; પણ સાધુ ને હુષ્કૃત કોણ, તેની વ્યાખ્યા દરેક જમાનાની મુશ્કેલી અને દ્રષ્ટાની વિશિષ્ટતા પર રચાય છે; એટલે ખરું જોતાં માનવતાનાં દર્શનો સ્થળ, કાળ ને દ્રષ્ટાના ભેદથી વિધવિધ બને છે.

પણ આ વૈવિધ્યમાં કેટલુંક સામ્ય છે; અને સ્થળ, કાળ કે દ્રષ્ટાના ભેદથી નામનો ફેર દેખાય; છતાં મૌલિક પ્રકારો તો તેના તે જ હોય છે. અલોકાંડિયન ખ્રિસ્તી મહાત્માઓ અને વૈરાગ્યસેવી બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન મહાત્માઓમાં ઘણી સમાનતા છે. સેવાધર્મમાં લીન ખ્રિસ્તી અને ‘પીડ પરાઈ’ જાણનાર વૈષ્ણવની માનવતામાં ઝાઝો ફેર નથી; અને જે માનવતા શિવાજીમાં, સીઝરમાં, હેનીબાલમાં, નેપોલિયનમાં દેખાય છે, તે એકની એક નથી લાગતી? આમ પૂજનીય માનવતાનાં ગણ્યાંગાંઠ્યાં બીજાં જ આર્ષદ્રષ્ટાઓનું ધ્યાન ખેંચે છે.

જરાક ઊંડું પૃથક્કરણ કરતાં, માનવતાના કયા મૌલિક પ્રકાર, દ્રષ્ટાઓ સાહિત્યમાં અમર કરે છે તે સમજાય છે. એક પ્રકારની માનવતા વૃત્તિઓના વિકાસ પર અવલંબે છે; બીજા પ્રકારની, વૃત્તિઓના સંયમ પર અવલંબે છે; ત્રીજા પ્રકારની, વૃત્તિઓની કોઈ એક ભાવના સાથે સાધેલા તાદાત્મ્ય પર અવલંબે છે. જે સ્વાભાવિક વૃત્તિઓના સંયમને નીતિ કહીએ, તો એમ કહી શકાય, કે આર્ષદર્શનો ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : નીતિ-વિહીન (વૈનૈતિક?) માનવતાનાં, નૈતિક માનવતાનાં ને પાર-નૈતિક માનવતાનાં.

એક યોદ્ધો સંયમની પરવા કર્યા વિના સ્વચ્છંદથી લઢે છે, જીતે છે કે હારે છે; બીજો વૃત્તિઓ સાથે સંગ્રામ માંડી, આત્મયુદ્ધ કરી સંયમ પ્રાપ્ત કરે છે; ત્રીજો સ્વચ્છંદ ને સંયમ બંનેથી પોતાની શક્તિ વધારી ભાવનાસ્વરૂપે જીવે છે. એક

પરાક્રમી કહેવાય, બીજો સાધુ કહેવાય, ત્રીજો યોગી કહેવાય.

એક માનવતા પરિસ્થિતિને દળાવવામાં, કચરવામાં, તાબે કરવામાં સાફદય સમજે છે; બીજી, પરિસ્થિતિથી બેપરવા બની ચોતાને અને બીજાને દુઃખ વિનાના કરવામાં સાફદય સમજે છે; ત્રીજી, સ્વસ્થ, સશક્ત ને અભેદ થાય છે, તે લાક્ષણિક અપૂર્વતા મેળવવા માટે; એટલે એક રાજસી કહેવાય, બીજી સાત્ત્વિક અને ત્રીજી નિસ્ત્રેગુણ્ય કહી શકાય.

આ જુદીજુદી માનવતાનાં દર્શન ક્યારે થાય છે એ જોઈએ. જ્યારે જનસમૂહની વૃત્તિઓ પરાધીન થાય છે, જ્યારે દષ્ટિમર્યાદા સાંકડી ને કર્તાવ્યો વેંતિયાં બને છે, જ્યારે કાયરતા, કર્ણમધુર નામો ધારણ કરી, ચારે તરફ વિહરે છે, જ્યારે બધા અડગ, દુર્ધર્ષ ને ભયાનક કાર્યશક્તિથી ડરતાં છતાં, તેની વાટ જોતા બેસે છે, ત્યારે રાજસી માનવતાનાં દર્શન કરનાર પ્રગટે છે. તેની દષ્ટિએ પડે છે માત્ર પ્રચંડ, કીર્તિઘેલી, વિનાશક માનવતા,—કોઈ પણ ભોગે, કોઈ પણ કિંમતે મેળવેલી પરાક્રમી ને વૈનૈતિક માનવતા;—કોઈ સહસ્રાન્તુન, કોઈ સિકંદર, કોઈ સીઝર, કોઈ સિદ્ધરાજ, કોઈ શિવાજીની માનવતા.

પણ જ્યારે અશાંતિનો પ્રલય ચારે તરફ ફરી વળે છે, જ્યારે ઘોરકર્મી કૂરતા સ્વચ્છંદે વિસ્તરે છે, જ્યારે વિજયી પશુતાને જીલમગાર સત્તાના વિજયપ્રયાણમાં દુઃખ ને દીનતાનો આર્ત સ્વર પણ નથી સંભળાતો,—ત્યારે આર્ષદર્શન કરનાર કોઈ સાત્ત્વિક માનવતાનાં દર્શન કરે છે; તેની પ્રેરણાથી ઉચ્ચારે છે, કે બળના ઉપયોગમાં, સ્વચ્છંદની ધૂનમાં, સત્તાના દોરમાં સદાય શયતાન વસે છે; તે શીખવે છે, કે દુઃખિયાં સદા દેવકૃપાનાં અધિકારી છે, કારણ કે તેમને માટે સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય છે— જે જીવતાં મરી રહે છે, તે જ મરતાં સદાય સજીવ છે. આમ

નમ્ર, સંયમી, અહિંસાપ્રેમી, વિરાગી ને પરમાર્થી^૧ માનવતાનાં દર્શન તે કરાવે છે; અને બુદ્ધ ને ખ્રિસ્ત જેવાની પૂજા પ્રસારે છે.

કોઈ આર્ષદ્રષ્ટા પ્રગટે છે, કે જે સંયમ અને સ્વચ્છંદની પાર જઈ, કોઈક શાશ્વત ધોરણની કસોટી પર માનવતાને ચઢાવે છે; સમયની ક્ષણિક મુશ્કેલીઓ વીસરી માનવતાને જ ભાવના-સ્વરૂપે નીરખવા તત્પર બને છે. એણે ઉપબવેલું ધોરણ નીતિથી પણ પર-પારનૈતિક-હોય છે. એણે પારખેલી માનવતા પ્રણાલિકાઓથી અસ્પૃશ્ય એવી કોઈ મહાભાવનામાં લય પામતી તેને દેખાય છે. એની દૃષ્ટિએ માનવતા દેખાય છે-એક ભાવનારૂપે; એક શાશ્વત અને નિશ્ચલ શાસનરૂપે-સમય ને સ્થળથી સ્વતંત્ર અને સામાન્ય આચારવિચારથી અમર્યાદિત, સ્વયંભૂ સત્યરૂપે. આવી માનવતાનું આર્ષદર્શન કરનાર સ્વાધીનતા શીખવે છે. શ્રેયસ્કર સંયમને પણ પ્રાબલ્યનું સાધન બનાવે છે. ક્ષણભ્રમી પરાક્રમને એક સર્વગ્રાહી યોજનાનું અંગ કરી મૂકે છે. સ્વભાવને સ્વધર્મપદે બેસાડે છે; અને સ્વભાવસિદ્ધિને જ મોક્ષ મનાવે છે.

૪

સાહિત્યમાં વૈનૈતિક દ્રષ્ટાઓમાં શ્રેષ્ઠ ખ્રીસ્ટાઈન છે. ખ્રીસ્ટાઈનનાં જીવનચરિત્રોનું સ્થાન દુનિયાના સાહિત્યમાં અદ્ભુત છે. જીવનચરિત્રના સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન પ્રથમ છે; આર્ષદર્શનમાં, પ્રેરણાના સાહિત્યમાં ને ઇતિહાસમાં અગ્રગણ્ય છે, વીસ શતાબ્દિઓના વીરોએ એમાં આલેખેલી માનવતા વડે પોતાની માનવતા ઘડી છે. નેપોલિયને વચન ઉચ્ચાર્યું હતું, કે ‘ખ્રીસ્ટાઈન ગજવામાં અને તલવાર કમરે લઈ હું જગત જીતીશ.’ થીઓડોર ગાઝાએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, કે ‘જો પ્રલયકાળે એક જ પુસ્તક બચવાનું હોય, તો હું તે માટે ખ્રીસ્ટાઈન પસંદ કરીશ.’ ખ્રીસ્ટાઈન સંજીવનીમંત્ર છે-નિર્બલમાં નિર્બલ પ્રાણીમાં પરાક્રમ

કરવાની વૃત્તિ પ્રગટાવે છે.

ખુટાર્કની આલેખનકળા સચોટ છે. તેની દૃષ્ટિ પ્રશંસક કે નિંદકની નથી; માત્ર દ્રષ્ટાની જ છે. તે પ્રશંસા કે નિંદા કરવાની પણ પરવા કરતો નથી. શુભ કે અશુભ હેતુ, ઉચ્ચ કે નીચ ભાવના, સ્વાર્થ ને પરમાર્થ, સંયમ ને સ્વચ્છંદની તે નોંધ લે છે, તેના પર બે વિચારો દર્શાવે છે, પણ તેનાથી પોતાની દૃષ્ટિ રંગાવા કે ઝાંખી થવા દેતો નથી. નાયકનાં પરાક્રમો તે વર્ણવે છે; તેના જીવનના નાના-મોટા પ્રસંગો આલેખે છે અને તેણે ઉચ્ચારેલાં ને તેને વિષે સમકાલીનોએ ઉચ્ચારેલાં વચનો સંઘરે છે; અને શબ્દ ને કર્તવ્ય—સારાં અને માઠાં—બંને રજૂ કરી તેની ખરેખરી માનવતા દર્શાવે છે. પરિણામે તેને ખરેખરાં—સજીવ ને આખેહૂખ તરી આવતાં—આપણે જોઈએ છીએ. ખુટાર્કનાં ચિત્રો, વાસ્તવિકતામાં અપૂર્વ એવાં ચિત્રોનું સંગ્રહસ્થાન છે.

ખુટાર્કે કયા પ્રકારની માનવતાનાં દર્શન કરીને કરાવ્યાં છે? એ માનવતા યોદ્ધાઓની તો છે જ; પણ કેવા યોદ્ધાઓની ?

માનવતાનું દર્શન કરતાં ખુટાર્કને નીતિનાં ધોરણોની પરવા નથી. ખુટાર્ક પોતે સ્ટોઈક સંપ્રદાયનો હતો. આ સંપ્રદાયનો મૂળ સિદ્ધાંત સ્વાતંત્ર્યનો હતો; અને તે સ્વાભાવિક નિયમો પ્રમાણે જીવન જીવવાનું શીખવતો. એનાં સિદ્ધાંત પ્રમાણે પોતાની વૃત્તિઓને તાબે કરી સશક્ત થવું અને બુદ્ધિપુરઃસર કર્તવ્યદક્ષ બનવું, એમાં જ સદ્ગુણ સમાઈ જતો. સદ્ગુણ એ જ સુખ. આનંદ કાર્યદક્ષતાનું પરિણામ છે—ધ્યેય નથી.

આવા સંપ્રદાયને તે શ્રેષ્ઠ ગણતો હતો; છતાં માનવતાના નમૂનાની પસંદગીમાં તે નિષ્પક્ષપાત રહ્યો છે. એણે આલેખેલી

માનવતા તે કોઈ સખત રાષ્ટ્રવિધાતાની;^૧ કોઈ મહત્વાકાંક્ષી, હરામખોર ઉસ્તાદની;^૨ કોઈ દૂરદેશી, વિચારશીલ, મહેચ્છાધારી રાષ્ટ્રરતનની;^૩ કોઈ બુદ્ધિશાળી અને બહાદુર એવા મહત્વાકાંક્ષી, સ્વચ્છંદી, સ્વાર્થી બટપટિયાની;^૪ કોઈ અડગ વીરની;^૫ કોઈ સખત ને નિશ્ચલ સ્વભાવના કૂર સંયમીની;^૬ કોઈ ભયંકર ગર્વ-ભૂતિની;^૭ કોઈ અડગ દ્રેષી, ઝનૂની, સ્વાર્થસેવી, સત્તાઘેલા વીરની;^૮ કોઈ સ્વાતંત્ર્યસેવી બહાદુર લોકનેતાની;^૯ કોઈ મહત્વાકાંક્ષી, અભિમાની, કીર્તિલોભી, પોતાની મહત્તામાં મસ્ત એવા સર્વભક્ષી વિજેતાની;^{૧૦} કોઈ સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિ અને સર્વગ્રાહી બુદ્ધિથી પોતાની ને પોતાના દેશની મહત્તા સાધતા ને નીતિને તિરસ્કારતા માનવશ્રેષ્ઠની.^{૧૧}

પ્લુટાર્ક મનુષ્યમાં રહેલાં અનેક દૂષણો માફ કરી શકે છે; પણ જે માનવ મોજશોખમાં મશગૂલ, નિર્બળ, કાયર, કીર્તિથી વિમુગ્ધ કે ધનથી મુગ્ધ હોય, તેમાં એ માનવતા જોઈ શકતો નથી. સ્પાર્ટામાં ગરીબ અને તવંગર સરકારે પૂરાં પાડેલાં એક જ પ્રકારનાં શુષ્ક ભાણે જમતા; પોતપોતાને ઘેર કોઈ જમતું નહિ અને પરિણામે સ્વાદેદ્રિય પર બધા વિજય મેળવતા. જેને સામાન્ય લોજન રુચતું નહિ તે કાયર મનાતો. ‘આખી દુનિયામાં માત્ર સ્પાર્ટામાં જ કુબેરભંડારીને આમ આંધળો — એક પાષાણની ભૂતિની માફક ચેતન અને ગતિ વિહોળો — બનાવી દેવામાં આવ્યો હતો;’ એમ પ્લુટાર્ક નોંધે છે.

સિકંદર જ્યારે ઈરાન જીતે છે અને ત્યાંના અઢળક ભંડારો ને અતુલ વિલાસો જુએ છે ત્યારે કહે છે, કે ‘મોજમળના

૧. લાઇકરગસ; ૨. થેમીસ્ટોકલીસ; ૩. પેરીક્લીસ; ૪. એલસીળીઆ-ડીસ; ૫. હેમોસ્થેનીસ; ૬. સિકંદર; ૭. કેમીલસ; ૮. કેટો; ૯. ક્રિસિયો-લેનસ; ૧૦. મેરિયસ; ૧૧. જુલિયસ સીઝર.

મોહથી કંઈ પણ વધારે અધમ નથી; મજૂરીભર્યા જીવનથી કંઈ પણ વધારે ઉમદા નથી.’

ગર્વિષ્ઠ, અભિમાની ડોરિયોલેનસ સંગ્રામમાં અતુલ પરાક્રમ દાખવે છે, અને સેનાપતિ તેને દુશ્મનોની લૂંટાયેલી સમૃદ્ધિનો દસમો ભાગ અર્પવા માગે છે. ગર્વિષ્ઠ વીર કંઈ પણ લેતો નથી; માત્ર પરસૈન્યના એક જ વીરને છોડી દેવાની માગણી કરે છે. ડોરિયોલેનસની ધન તરફની આટલી બેઠરકારી જોઈ રોમનો તેના પર ક્રોધ થાય છે. પ્લુટાર્ક સૂત્ર ઉચ્ચારે છે : ‘શસ્ત્રના સદુપયોગ કરતાં ધનનો સદુપયોગ વધારે અભિનંદનીય છે; પણ ધનની અપેક્ષા ન જ કરવી એ તેના સદુપયોગથી પણ વધારે કીર્તિકર છે.’

સ્પાર્ટાની સ્ત્રીને એક બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું, કે ‘આખી દુનિયામાં તમે જ પુરુષો પર રાજ્ય કરો છો.’ સ્પાર્ટાની સ્ત્રીએ જવાબ દીધો : ‘અમે જ પુરુષોને જન્મ આપી શકીએ છીએ.’ આ સ્ત્રીની માફક પ્લુટાર્કને મન પણ કીર્તિલોભે સતત પરાક્રમો આદરતા પુરુષો તે જ પુરુષો હતા. કેટલાક જમાનામાં કીર્તિલોભ દૂષણ મનાય છે. જ્યાં કીર્તિલોભ અને મહત્વાકાંક્ષા ન હોય, ત્યાં પ્લુટાર્ક માનવતા જોઈ શકતો નથી.

પ્લુટાર્કે આલેખેલી માનવતાનું મુખ્ય લક્ષણ એક જ : પરાક્રમ કરવાનો ઉત્સાહ અને શક્તિ. કીર્તિ પર મરી શીટતી મહેચ્છા; સદાય પ્રગ્વલતી મહત્વાકાંક્ષા; વિધિના ફરમાનને તિરસ્કારતી હિંમત; કર્તવ્યપરાયણતાનું અનૂન; મૃત્યુની વિડંબના; વિજયની લિપ્સા અને તેનો ગર્વ : — એ સર્વ જ્યાં હોય ત્યાં જ માનવતા.

થેમીસ્ટોકલીસે એક સંગ્રામમાં વિજય મેળવ્યા પછી જીંધવાનું ને મોજ કરવાનું છોડી દીધું. કોઈએ કારણ પૂછ્યું, તેણે

જવાબ વાળ્યો : ‘મીલીટીઆડીસે એટલા બધા શિરપાવો મેળવ્યા છે, કે તે બધા મને ઊંઘવા દેતા નથી.’

જ્યારે પોતાનો પિતા શ્રીલીપ વિજયો મેળવતો હતો, ત્યારે બાલ સિકંદરે કહ્યું : ‘મારા પિતા જો આ પ્રમાણે જીત્યા જ કરશે, તો પછી મારે માટે કંઈ અસાધારણ કરવાનું રહેશે જ નહિ.’

સીઝર સિકંદરનાં પરાક્રમો વાંચી રડી પડે છે. ‘મને ચિંતાનું કંઈ ઓછું કારણ છે? મારી ઉંમરે સિકંદરે એટલા બધા દેશો પર રાજ્ય કર્યું હતું; અને મેં અત્યાર સુધી ગર્વ લેવા જેવું એક પણ પરાક્રમ કર્યું નથી.’

૫

અવિશ્રાંત પ્રયત્નશીલતા એ આ માનવતાનું બીજું અંગ; અને એ દૃષ્ટિગિંદુ કાર્યજના નરવીર અને રોમના કટ્ટા શત્રુ હેનીબાલના શબ્દોમાં કહી શકાય. જ્યારે હેનીબાલ લશ્કર લઈ રોમને વશ કરવા આદર્શનાં ગગનવિહારી શિખરો ઓળંગી આવી પહોંચ્યો, ત્યારે રોમનો સત્તાધીશ માર્સેલસ તેની સામે થયો. માર્સેલસને હંફાવવા હેનીબાલે ઘણાઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ કંઈ વળ્યું નહિ.

એક વખત હેનીબાલે કહ્યું : ‘ઓ દેવો ! જે માણસ જ્ય ક્રે પરાજયથી પણ થાકતો નથી તેને કેમ પહોંચી વળવું? એ જીતે છે તો એ થાક ખાવા દેતો નથી; હારે છે તો એ થાક લેતો નથી. એની જોડે તો સતત લડવાનો જ સંકલ્પ કરવો પડશે. જીતે કે હારે તો એ, પોતાના સિદ્ધાંતને વશ થઈ એ તો સદા નવા પ્રયત્નો અને મોટાં પરાક્રમો કર્યે જ જવાનો.’ માર્સેલસ માટે ઉચ્ચારેલા શબ્દો જે માણસ માટે ઉચ્ચારાય, તેનામાં જ પ્લુટોર્ક માનવતા લેખે છે.

પ્લુટોર્કની દૃષ્ટિ પ્રમાણે મૃત્યુભીતિમાં માનવતાનો અભાવ

અને અડગ હિંમતમાં જ માનવતાનો પ્રારંભ છે.

થેમીસ્ટોકલીસ બોલવા માગે છે. સેનાપતિ એને અટકાવે છે; તે બોલે તો પોતાના ઢંડથી તેને ભોંયભેગો કરવા હાથ ઊંચો કરે છે; થેમીસ્ટોકલીસ કહે છે : “મારું હોય તો ભલે મારો, પણ મને સાંભળો.”

થેમીસ્ટોકલીસ હરામી છે, ઢાંગી છે, લુચ્ચો છે. તેણે પોતાના દેશને વિજય અપાવ્યો, તે પણ પોતાની મહેચ્છા સિદ્ધ કરવા જ. એના દેશમાં એને માટે ઈર્ષ્યા અને દ્વેષ પ્રસર્યા; અને એના પ્રતિસ્પર્ધીઓએ તેને દેશપાર કર્યો.

પોતે ઈરાની સમ્રાટનો કટ્ટો વેરી હતો; છતાં આખરે તે તેને શરણે ગયો અને ગ્રીસનો વિનાશ સાધી આપવાનું વચન આપ્યું. એથેન્સનું દરિયાર્થ લશ્કર ઈરાની સમ્રાટની સામે આવ્યું. સમ્રાટે થેમીસ્ટોકલીસને આજ્ઞા કરી, કે તેણે આપેલા વચન પ્રમાણે તેના દેશની સામે તેણે યુદ્ધ કરવું.

સ્વદેશે તેને દેશપાર કર્યો હતો, અધિકારભ્રષ્ટ કર્યો હતો. સ્વદેશના દુશ્મને તેને બચાવ્યો હતો, તેના પર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા. સ્વદેશની સામે લડવું કે જેણે ઉપકાર કર્યા હતા તેનો દ્રોહ કરવો? પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ખાતર, પોતાના દેશને ખાતર દરેક પ્રકારની હરામખોરી જેણે કરી હતી તેણે શું કયું?

તેણે સ્વદેશનો દ્રોહ કર્યો નહિ; તેણે મિત્રનો દ્રોહ કર્યો નહિ. તેણે ઝેર પી આપઘાત કર્યો.

કોરિયોલેનસ ઉદાર હતો, શૂર હતો, પણ ઘણો જ અભિમાની હતો. રોમે તેને શહેર બહાર કર્યો. તે જઈ દુશ્મનને મળ્યો અને દુશ્મનનું સૈન્ય લઈ રોમનો વિનાશ સાધવા આવ્યો.

રોમના સત્તાધીશો રડયા, કંકળ્યા, પણ ઝનૂની ને ગર્વિષ્ટ વીર ડગ્યો નહિ. જે શહેરે તેનું અપમાન કર્યું હતું તેના પર

તે વેર લેવા આવ્યો હતો. નિરાધાર રોમના વિનાશની ઘડી આવી પહોંચી.

જે વીરને હાંકી કાઢ્યો હતો, તેની કૃપા યાચવા રોમે તેની માતા, પત્ની અને બીજી સ્ત્રીઓને મોકલી. માએ નિશ્ચય કર્યો, કે જો બીજું કંઈ ન થાય તો સ્વદેશ માટે યાચના કરતાં તેના પગ આગળ પ્રાણ છોડવો.

માતા પુત્ર આગળ ગઈ અને જે રોમે પુત્રને તિરસ્કાર્યો હતો, તે રોમને ધ્યાવવા આજીજી કરી. પુત્રે ના પાડી. માતાએ કહ્યું: “જો તારે રોમનો વિનાશ કરવો હોય, તો એક જ રસ્તો છે; જે માતાએ તને જન્મ આપ્યો, તેના દેહને કચરી તું તારા દેશનો વિનાશ સાધવા આગળ વધ.”

મા, સ્ત્રી, છોકરાં રહે છે, પ્રાર્થે છે, પગે પડે છે. ગર્વભૂતિ કોરિયોલેનસ માને ઉઠાડે છે. ‘મા! તે તારા સ્વદેશને માટે વિજય મેળવ્યો, પણ મને મારી નાંખ્યો. હું જાઉં છું, માત્ર તારા જ હાથથી પરાજય પામીને.’

બીજે દહાડે તે દુશ્મનના સૈન્યને પાછું લઈ જાય છે. દુશ્મનો આ દ્રોહને વીસરી શકતા નથી; દ્રોહી તરીકે કોરિયોલેનસને મારી નાંખે છે. જીવનમાં જેવી ગર્વિષ્ઠ, તેવી જ મૃત્યુમાં પણ ગર્વિષ્ઠ આ માનવતા જોઈ અનંતકાળ સુધી હૃદયો ઊછળે એમાં શી નવાઈ?

એડ્રીયોનાડીસ અને સીઝર અનીતિમાન છે; કોરિયોલેનસ દેશદ્રોહી છે; મેરિયસ ને સુલા નિર્દય છે. દરેક જણ પોતાની વૃત્તિઓને અધીન થઈ પરાક્રમ કર્યે જાય છે અને છતાં માનવતાના મંદિરમાં એમને માટે સ્થાન છે. પ્લુટાર્કનું આર્ષદર્શન આમ નીતિવિહીન છે.

એમાં વૃત્તિઓનો અનિયંત્રિત વિકાસ સાધવાનું બળ છે. પરિ-

માનવતાનાં આર્ષદર્શન

૧૦૫

સ્થિતિથી ઢબાઈ, કચરાઈ નિર્મોલ્ય-તમોગુણી કહેવાય?—ખની રહેલા સિવાયના બીજા માનવોમાં પોતાની ઇચ્છા થાય તે લેવું, પોતાની શક્તિ હોય તેટલી સત્તા મેળવવી, એવી ઊંડી અભિલાષાઓ સદાય હોય છે; અને આ અભિલાષાને વશ થઈ કોઈ પણ રીતે, કોઈ પણ પ્રકારે, ઝૂઝવામાં, ઝૂઝતાં મરવામાં અને યશ કે અપયશ પ્રાપ્ત કરવામાં જ તેને ખરી માનવતા દેખાય છે.

આ માનવતા મોટામાં મોટા જનસમૂહને પ્રેરી શકે છે; અને નિર્જાળતા ને ક્ષુદ્રતામાંથી કોઈને પણ બચાવી શકે એમ છે. વિજય અને કીર્તિ માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની શક્તિ પણ કેટલાક મહાત્માઓમાં જ હોવાથી ખુટાકેં પેખેલી માનવતા જેટલી આકર્ષક છે, તેટલી જ દુઃસાધ્ય છે. આલોક પરલોકથી આકર્ષક છે; મૃત્યુ અપકીર્તિથી મોહક છે; પરાક્રમ પ્રતિષ્ઠાથી શ્રેયસ્કર છે; મહત્ત્વાકાંક્ષા સંતોષથી પ્રતાપી છે—આ સૂત્રો તિરસ્કારવાં સહેલાં છે, પણ જે માનવતા પર તે રચાયાં છે, તે સિદ્ધ કરવી એ રમતની વાત નથી.

સંતોષને નામે સ્વીકારાતી કર્તવ્યશિથિલતા, આધ્યાત્મિક વૃત્તિને નામે પ્રયત્નલતી કાયરતા જે દેશમાં હોય, વિધિનાં અણુ-બાણ શાસનો પર આધાર રાખી પરાક્રમથી વિમુખ રહેવામાં જ્યાં ગૌરવ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇબ્બરો લેખાય, ત્યાં ખુટાકેંનું આર્ષદર્શન—કોરિયોલેનસનો ગર્વ, થેમીસ્ટોકલીસની હરામ-ખોરી, મેરિયસનું કૂર ઝનૂન, સીઝરનો સર્વવ્યાપી પ્રતાપ—ખરેખર મુક્તિપ્રદ થયા વિના રહે નહિ.

૬

ખુટાકેં પેખેલી વૈનૈતિક માનવતા છોડી નૈતિક માનવતા તરફ વળીએ. રમેગુણના ક્ષેત્રમાંથી સત્ત્વગુણના ક્ષેત્રમાં જઈએ.

આ સત્ત્વિક માનવતાનાં આર્ષદર્શનને કોઈ ગુણમાં, અનેક
ભા. ૭

દેશમાં અને અનેક દ્રષ્ટાઓને થયાં છે. એકલું હિંદ જ લઈએ તો તેમાં છેલ્લી પચીસ સદીઓમાં આ માનવતાનાં દર્શન કરનારાઓનાં જૂથનાં જૂથ થયાં છે; એટલું જ નહિ, પણ તેને જોવા, પૂજવા ને સિદ્ધ કરવાને તત્પર સ્ત્રી-પુરુષોએ એક પ્રચંડ સંસ્કારતરંગ સરજાવ્યો છે.

એ સંસ્કારતરંગે જૌદ્ધધર્મ ઉપજાવી એશિયા પર વિજય કર્યો છે; જિનશાસન જોવા સંપ્રદાયો પ્રગટાવી હજી સુધી પોતાની સત્તા અમર કરી છે; અશોક જોવા રાજાઓને મુગ્ધ કરી હિંદી ઇતિહાસમાં સ્થાન મેળવ્યું છે, અને આર્યધર્મ પર આક્રમણ કરી તેનાં રૂપરંગ ને રહસ્ય પલટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એણે સરજાવેલું સાહિત્ય નિઃસીમ અને અનંત છે. એણે પ્રેરણા ધર્મોના લાક્ષણિક સાહિત્ય ઉપરાંત આર્યોના ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિના સાહિત્યને પણ એણે પાશ લગાડ્યો છે.

આ સંસ્કારતરંગ તે શ્રમણ ભાવના. એના મૂળમાં રહેલી માનવતા તે શ્રમણ માનવતા કહી શકાય. એની અને આર્ય માનવતાની વચ્ચે સતત સંગ્રામ ચાલે છે. કપિલથી ગાંધીજી સુધી ત્રણ હજાર વર્ષ થયાં, પણ એની મોહની તેવી ને તેવી જ રહી છે.

મેં શ્રમણ અને આર્ય વચ્ચે ભેદ કર્યો છે; પણ હું એમ કહેવા નથી માગતો, કે શ્રમણ સંસ્કૃતિ અનાર્ય છે કે શ્રમણ માનવતાનાં આર્યોએ દર્શન કર્યાં નથી કે તેને સિદ્ધ કરતાં સાહિત્ય મેળવ્યું નથી. શ્રમણ માનવતાનું અપૂર્વ દૃષ્ટાંત ભગવાન ખુદ આર્યોના પણ આર્ય છે, એ હું કેમ વીસરી શકું? પણ મારી દૃષ્ટિએ શ્રમણ ભાવનાનો પ્રવાહ આર્યભાવનાથી કોઈક વાર નિરાળો, ઘણીવાર ભેગો થયેલો અને છતાં પોતાનું સ્વરૂપ છાંડ્યા વિનાનો વહેતો આવ્યો જોઈ શકું છું.

આ સાત્ત્વિક માનવતાનું સુંદરમાં સુંદર આર્ષદર્શન એક અનામી સાહિત્યસ્વામી કરી કે સંગ્રહી ગયો છે. એણે એ માનવતા વાંચેલી નહિ, કથારૂપે સાંભળેલી નહિ, પણ પોતાની જ નજરે જોયેલી. એ સાહિત્યસ્વામીએ ભગવાન તથાગતની જીવનચર્યા જોયેલી, તેની વાણીની પ્રેરણા સાંભળેલી, તેના પાઠાર-વિંદની રજ માથે ચઢાવેલી. આ આર્ષદર્શન કરનાર તે ધર્મ-પદનો કર્તા.

એક વાત હું સ્પષ્ટ કરવા માગું છું. તત્ત્વજ્ઞાન, શ્રદ્ધા કે ધર્મ વિષે હું અત્યારે બોલવા માગતો નથી. આ બધામાં જ્યાં માનવતાનું આર્ષદર્શન ભળી જાય છે, ત્યાં તે આ પ્રસંગને માટે મારે મન નિરુપયોગી બને છે. અત્યારનો મારો પ્રયાસ ‘માનવતા’નાં-મનુષ્યજંતુને માનવી બનાવે છે તે વિશિષ્ટતાનાં-દર્શન કેવે રૂપે થાય છે તે જ વર્ણવવાનો છે.

આ માનવતાનાં દર્શન માત્ર હિંદમાં જ થયાં એમ નથી. સાત્ત્વિક માનવતાની મૂર્તિએ એક વખત ગુડિયામાં ઉચ્ચાચું હતું: “બ્લેસેડ આર ધી મસીંક્રુલ, ફોર ઘે શેલ ઓબટેઈન મસીં; બ્લેસેડ આર ધી ખ્યોર ઇન હાઈ, ફોર ઘે શેલ સી ગોડ.” આ શબ્દો ઉચ્ચારનારના શિષ્યો મેથ્યુ અને જોને આ માનવતાનું આર્ષદર્શન કર્યું. મધ્યકાલીન યુરોપમાં સેન્ટ બેની-ડિક્ટ, સેન્ટ બર્નાર્ડ અને અસીસીના સેન્ટ ફ્રાન્સીસ વગેરે મહાત્માઓને એનું દર્શન થયું. પંદરમી સદીમાં ટોમસ એ કેમ્પીસ નામધારી આર્ષદૃષ્ટાએ ‘ઇમિટેશન ઓફ ક્રીસ્ટ’-ખ્રિસ્તનું અનુકરણ-એ નામના પુસ્તકમાં એ માનવતા આલેખી છે.

૭

‘ધર્મપદ’કાર ચરિત્રથી નહિ, પણ સૂત્રોથી ને સચોટ ઉપમાઓથી માનવતાનું દર્શન કરાવે છે. હંડ, નાગ, પુષ્પ એવી

એક એક વસ્તુ લઈ તેની આસપાસ પોતાનાં દર્શનને વીંટાળી તે સમજ આપે છે. છેલ્લી વારે અહિંત, ભિક્ષુ અને પ્રાજ્ઞાણ કોને કહેવો, તેનું વર્ણન કરી માનવતા દર્શાવે છે.

આ સાત્ત્વિક માનવતા પાછળ એક જ મહત્વાકાંક્ષા રહી છે : દુઃખનો વિનાશ કરવાની—દુઃખનો આત્મતિક અભાવ સાધવાની. કપિલ મુનિએ આ શ્રમણ માનવતાની ભાવના કલ્પી. સુખ મળે કે ન મળે તેની પરવા નહિ : દુઃખ ઉદ્ભવે નહિ એટલે જ ખસ.

આ માનવતા સમજવી કઠણ છે. એને સિદ્ધ કરવી કઠણ હોય એમાં શી નવાઈ? દરરોજ યશુપક્ષી તો શું, પણ માણસોને—સગાં, સંબંધી, સ્નેહીઓને—દુઃખ પામતાં, મરતાં આપણે જોઈએ છીએ. ‘સૂતેલા ગામને મહાપૂર ઘસડી જાય તેમ માણસ કૂલ વીણતો હોય ને મૃત્યુ પકડીને ચાલી જાય છે.’ આપણામાંથી કેટલા તેથી કાંપી ઊઠે છે, ને તેને દુઃસહ વેઠના ગણી રસ્તો શોધવા બેસે છે?

પણ ‘ધમ્મપદ’કારની પેઠે એ શક્તિ જેનામાં ન હોય તેનામાં માનવતા હોઈ શકે નહિ. સિદ્ધાર્થ પંખીનું મૃત્યુ જોઈ વિદ્વજ બન્યા તે જ પળે તેની માનવતાનું પ્રથમ દર્શન થયું હતું.

દુઃખનો અભાવ સાધવાની મહત્વાકાંક્ષા આ માનવતાનું એક અંગ; એ મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાનું બળ તે એનું બીજું અંગ. મનુષ્યજંતુ દુઃખ જોઈ કાંપે નહિ; કાયરો તેને જોઈ છેઢવા તૈયાર થાય નહિ. દુઃખનો વિનાશ કરવાનો વિગ્રહ આદરે એ ચોદ્ધાનું નામ શ્રમણ.

શ્રમણ દુઃખનું મૂળ શોધે છે. સંસાર દુઃખમય કેમ છે? પ્રતિશબ્દ થાય છે : પોતે દુઃખમય કેમ છે? ‘મારા પુત્રો, મારું ધન, 0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

રૂપ પરિભ્રુ છે, રોગનો માળો છે, લંગુર છે, ગંધાતો દેહ નાશ પામશે.... ભવિતનો અંત મરણ છે.... ધનનો વરસાદ થાય તો પણ કામની તૃપ્તિ નથી; કામ ને તૃષ્ણાથી શોક થાય છે, ભય થાય છે.

શ્રમણની નજરે દુઃખ દેનાર પડે છે: રાગ, ભય, ક્રોધ. એની દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે. એને ખરી માનવતા શામાં છે તે સમજાય છે. રાગ, ભય, ક્રોધનું મૂળ ‘સંગ’ છે—આસક્તિ છે; કારણ કે સંગાત્ સંજાયતે કામઃ। જો એ સંગ છેદી નાંખે તો પછી દુઃખ રહે જ ક્યાંથી ?

‘ધર્મપદ’ કાર માનવતાની પ્રેરણા આ શબ્દોમાં દર્શાવે છે : ‘હે બ્રાહ્મણ ! તૃષ્ણાસ્રોતને કાપ; પરાક્રમ કરી કામને દૂર કર; સંસ્કારોનો ક્ષય બાળીને, હે બ્રાહ્મણ, તું નિર્વાણ બાળનારો થઈશ; કારણ કે જેનાં રાગ, દ્વેષ, માન, તિરસ્કાર, આરની અણી ઉપરથી સરસવતી પેટે પડી ગયાં છે તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.’

સદ્ગૃહસ્થા ! આ શબ્દો આપણા સાહિત્યમાં છે, આપણી ભૂલે છે, આપણી રગોમાં છે એમ કહીએ છીએ—પણ નથી; અને પરિણામે શબ્દબળની મોહનીમાં જ આપણે લપટાઈ રહીએ છીએ. એક ગોર કાકા હતા; એક ગોરાણી કાકી હતાં—બન્ને એંશી વર્ષની હદ ઓળંગી ગયાં હતાં. કાકી મરવા પડ્યાં; ચીસો પાડી તરફડવા મંડ્યાં. ગોર કાકા પોપટની માફક શ્રમણ માનવતાનો મંત્ર ઉચ્ચાર્યે ગયા: “વાસનાનો ત્યાગ કર. તારો હમણાં મોક્ષ થશે.” શબ્દો—શબ્દો—શબ્દો—અર્થહીન, પ્રેરણાવિહોણા કરી મૂકેલા શબ્દો !

શ્રમણ પોતાના ને પારકા દુઃખે વિહ્વલ છે. તેનો આત્મા રેંસાય છે. દુઃખને સમજાવી દૂર કરવા તે નથી માગતો—તેનો વિનાશ સાધવા તૈયાર થાય છે,

એકલો, એકાંતમાં તે સંગ છેલ્લા તૈયાર થાય છે. સિકંદર-થી વધારે હિંમત તે લેગી કરે છે; મેરિયસથી પણ વધારે નિર્દય બને છે. ધન, વૈભવ, કંકળાતી સ્ત્રી, નિરાધાર સંતાન, વાટ જોતી કીર્તિ—બધાંને એક ઝટકે વિદેહ કરીને વિજેતા થવા સંકલ્પ કરે છે. એના સંકલ્પની અડગતા એ જ એની માનવતાની કસોટી.

‘ફરકતું, ચપલ, દૂરદ્રશ્ય, દુર્નિવાર્ય’ એવા ચિત્તને તે મેધાવી, બાણકાર બાણના રાડાને જેમ સીધું કરે છે તેમ, સીધું કરે છે.’ શ્રમણ વીરતાની પરાકાષ્ઠા અનુભવે છે. પ્રાણ ભલે જાય, પણ ચિત્તને તે રોધવા મથે છે—મહાવ્રતોથી; મહાવ્રતોમાં પણ મુજબ એવા અહિંસાવ્રતથી.

यतो यतो हिंसतना निवृत्तति ।

ततो ततो सम्मतिमेव दुक्खं ॥

જેમ જેમ તે હિંસામાંથી મનને નિવારે છે, તેમ તેમ તેનું દુઃખ શમે છે.

હિંસા સ્વાભાવિક છે, અહિંસા અસ્વાભાવિક છે, એ કાણ નથી જાણતું? મન, વાણી ને શરીરથી અનિષ્ટ ચિંતન, ઉદ્વેગકર વાક્ય, પ્રાણીમાત્રનો દ્રોહ, કેવાં સહેલાં, કેવાં સ્વાભાવિક, કેવાં આકર્ષક છે !

એ બધી હિંસાને જીતી, દેશ, કાળ, સમયની પરવા કર્યા વિના સાર્વભૌમ વ્રતથી તે ઉચ્છેદી નાખે છે. બીજાં મહાવ્રતો છે : સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ; પણ તે બધાંનું મૂળ અહિંસા જ છે.

આમ શ્રમણ અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રહે છે : ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરે છે. પોતાની અને દુઃખ ઉપજાવનારની વચ્ચેનો સંબંધ તે છેદી નાંખે છે. દુઃખ દેનારાં કારણો તેને મરેલો સમજે છે. એ તેને મોહ, માયા, મિથ્યા દર્શન માને છે.

ટોમસ એ કેપીસને પણ 'ધર્મપદ'કારનું જ દર્શન થાય છે. 'મિથ્યામાં પણ મિથ્યા, સર્વ, મિથ્યા છે-ઈશ્વર તરફ પ્રીતિ સિવાય અને તેની સેવા સિવાય. આ શ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે.... ચંચળ વૈભવ શોધવા ને તેમાં વિશ્વાસ કરવો મિથ્યા છે. માન મેળવવા મથવું એ પણ મિથ્યા છે. ઊંચે ચઢવું તે પણ મિથ્યા છે. શારીરિક ઈચ્છાઓ સંતોષવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ મિથ્યા છે....જિજ્ઞાસા મિથ્યા છે; સારું જીવવા તરફ બેઠરકારી પણ મિથ્યા છે....જે નાશવંત છે, તેનો પ્રેમ એ મિથ્યા છે.'

શ્રમણ પારકાનાં ને પોતાનાં હુઃખનો વિનાશ કરવા નીકળ્યો; અને યુદ્ધ કરતાં એણે હુર્જ્ય એવી ચિત્તવૃત્તિઓની સાથે વેર બાંધ્યું. રાગ, ભય, ક્રોધ, હિંસા, સુખ, હુઃખ-જે વસ્તુઓ જીવનને રસિક બનાવે છે, જેને માટે આપણે જીવીએ છીએ, તેને કચરી નાંખી. એણે મનુષ્યસ્વભાવને ઉલટાવ્યો, સદેહે તે વિદેહ થયો.

'અંદ્ર જેવો વિમલ; શુદ્ધ, પ્રસન્ન ને નિર્મળ; તૃષ્ણા જેની ક્ષીણ થઈ છે; એવો તે પોતે હુઃખી થતો નથી, કોઈને હુઃખી કરતો નથી.'

તે મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ અનુભવે છે. તે સુખહુઃખને, ચિંતાને, વિષાદ વિના સહન કરી શકે છે. તે નિર્દ્રંક બને છે. તે પોતે શાંત છે; બીજું બધું મિથ્યા છે. તે નિર્વાણને સ્પર્શે છે.

આ ભયંકર ને ભવ્ય માનવતા આમ પોતાના પ્રાણત્યથી માનવીને અ-માનવ કરી શકે છે.

મને શ્રમણ ભાવના સાથે સહાનુભૂતિ નથી. હું એને આર્યાવર્તના અધઃપતનનું પ્રથમ કારણ માનું છું. એણે જીવનમાં મૃત્યુની પયગંબરી આણી છે; અહિંસાને નામે ભીરુતા દેશમાં આણી છે; ઔદાર્ય ને સહિષ્ણુતાના વેશમાં નિર્મોહ્યતા આણી

છે અને છતાં એ ભાવનાએ જે માનવતા સર્જાવી તે વિચારતાં, તેમાં રહેલી હિંમત, અડગતા, પ્રતાપ ને પરાક્રમ કદપતાં, હૈયું પ્રણિપાત કરે છે; અને જે ભગવાન ખુદ્દે પોતાની માનવતા વડે એ માનવતાને સજીવન કરી તેની મહત્તા, તેની શક્તિ, તેની અપૂર્વતાનાં સખહુમાન સ્મરણમાં શ્રમણ ભાવનાએ વર્તાવેલો કેર અને નિમંત્રેલી અધમતા હું પણવાર વીસરી જાઉં છું.

આ માનવતાનાં ઘણાં દર્શન કર્યાં છે. ઘણાંએ તેને પ્રશંસી છે. એણે અનેક મહાત્માઓને મુગ્ધ કર્યાં છે. એણે અનેક ભોગીજતીને માન અપાવ્યાં છે. એણે અસંખ્ય ધુતારાઓને દાળરોટલો અપાવ્યો છે; પણ એને સિદ્ધ તો થોડાક જ મહાત્માઓએ કરી છે. સામાન્ય જનને તો એ સ્વપ્નરૂપે જ રહી છે—પોતાના સિવાય બીજાને સિદ્ધ કરવા માટે.

મિથ્યા દૃષ્ટિ—‘અ-માનવ’ થવા તરફ અણુગમો—સર્વત્ર વ્યાપે છે અને તેથી જ એ માનવતાને યથા પૂજ્યભાવે જોઈ રહે છે—જોઈ જ રહે છે; તેની વાતો કરે છે; ‘મેં’ નહિ તો મારા પૂર્વજે તો તે સિદ્ધ કરી જ છે એવો ભ્રમ સેવી ગર્વ લે છે. ભર્તૃહરિ જેવો સૂક્ષ્મદર્શી સત્યવક્તા નિરાશાથી સત્ય ઉચ્ચારે છે :
 न मुञ्चामः कामान् अहह गहनो मोहमहिमा ।

૮

આપણે રજોગુણી માનવતાનું આર્ષદર્શન જોયું. જે આર્ષદર્શન સાત્ત્વિક માનવતા વર્ણવે છે તે પણ જોયું. હવે ત્રણે ગુણથી પર-પારનૈતિક-માનવતાનાં આર્ષદર્શનો જોઈએ.

‘નિસ્ત્રેગુણ્ય’ શબ્દ વિચારવા જેવો છે. ભગવાન વાસુદેવે અર્જુનને કહ્યું તેમ ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદાં નિસ્ત્રેગુણ્યો ભવાર્જુન । નિસ્ત્રેગુણ્ય માનવતા તે કેવી? સ્વચ્છંદ ને સંયમથી પર તે કેવી માનવતા ?

વૃત્તિઓના સ્વયંનિર્ણીત વિકાસમાં જ આ માનવતા આત્મ-સિદ્ધિ બુદ્ધિ છે; તેના સંયમને આત્મસિદ્ધિનું સાધન બનાવે છે. એમાં સ્વચ્છંદથી થતો શક્તિચ્છેદ નથી, સંયમથી ઉદ્ભવતી શુષ્કતા નથી. સ્વચ્છંદનો ઉભરાટ ને સંયમની સ્વસ્થતા બંને, પારનૈતિક માનવતાના દુર્ધર્ષ ને અડગ સિંહાસન પર-જ્યાં ‘સ્વ-ભાવ-સિદ્ધિ’ જ એક અને અચળ ધ્યેય છે, તેવા સ્થાન પર-મનુષ્યને બેસાડે છે.

પ્લુટાર્કની વૈનૈતિક માનવતાનું પારનૈતિક સ્વરૂપ જર્મન તત્ત્વવેત્તા નીટ્ઝેને દેખાયું. શ્રમણ માનવતાના પારનૈતિક સ્વરૂપનાં દર્શન આર્ય સાહિત્યસ્વામીઓને થયાં હતાં : આ બે જ પાર-નૈતિક માનવતાનાં આર્ષદર્શનો વિષે કંઈક કહીશ.

પ્લુટાર્કે જે માનવતા જોઈ અને વર્ણવી, તે વૃત્તિઓના સ્વચ્છંદ ઉપર રચાયેલી, કીર્તિલોભી, મહત્વાકાંક્ષી માનવતા. એ માનવતાને એક જ ધોરણ : પોતાની વૃત્તિઓ સંતોષવાનું, તેમનો વિકાસ સાધવાનું. નીટ્ઝેની આર્ષદૃષ્ટિએ પણ વૃત્તિઓના વિકાસમાં જ માનવતા સમાયેલી જણાય છે; પણ વૃત્તિઓ તે દરેકની નહિ, પણ માત્ર માસ્ટર્સની - ‘પ્રભુઓની,’ વીરની, લોકતાની.

પ્લુટાર્કે જીવનચરિત્રના નાયક પસંદ કરતાં, અબણ્યે ઘણે ભાગે ‘પ્રભુઓ’ની જ પસંદગી કરે છે; પણ નીટ્ઝેની દૃષ્ટિએ તો મનુષ્યો સ્પષ્ટ રીતે બે પ્રકારના દેખાય છે. એક ઉચ્ચ વર્ગના, એક નીચ વર્ગના; એક ‘પ્રભુ’ વર્ગના-માસ્ટર્સ; બીજા દાસ વર્ગના-સ્લેવ્ઝ. ‘પ્રભુઓ’ની વૃત્તિઓનો સ્વચ્છંદી વિકાસ અને એ વિકાસની દૃષ્ટિએ ‘સ્વ-ભાવસિદ્ધિ’-એનું જ નામ આ માનવતા. દાસોની વૃત્તિઓનો રોધ તેમાં જ તેમની નીતિ.

આ આર્ષદર્શન પ્રમાણે માનવતા તે 'પ્રભુઓ'ની જ; સશક્ત અને સ્વતંત્ર, સત્તાશીલ અને સત્તાકાંક્ષી ભદ્ર વીરની, જે પોતાને પ્રબલ માની વાચા અને મૌન બંને સેવી શકે, જે પોતાની જાત પર અને પારકા પર સખ્તાઈ કરી શકે, જે સત્તાકાંક્ષી અને સત્તાશીલ હોય, ચિંતા ને ઘૃણા વિના જે સખ્તાઈની કઢર કરી શકે—એવા પશુશ્રેષ્ઠ-ખલોન્ડ ખીસ્ત-ની માનવતા.

આ 'પ્રભુ' પોતાનું ને પારકાનું નિયમન કરી શકે છે; નમ્રતા, ખુશામત, અધમતા, ભય, અસત્યને તિરસ્કારે છે; દયા અને નિઃસ્વાર્થપણની અવગણના કરે છે; શક્તિ, હિંમત, હરામખોરી, કૌર્યમાં રાચે છે. તે અધમે તરફ કંઈ પણ ફરજ સ્વીકારતો નથી. તે નિર્ભય છે, સર્વભક્ષી પ્રતાપ ધરાવે છે. વિનાશ, બુલમ, પરિગ્રહ અને હિંસા એને શ્વાસ અને પ્રાણ સમાં છે. એનામાં ઊભરાતો પ્રભાવ છે, ઉગ્રતામાંથી ઝરતું સુખ છે, પોતાની આત્મસમૃદ્ધિના ભાનને ગર્વ છે. એ દુર્ભાગી દાસોને મદદ કરે છે, દયાથી નહિ, પણ ઊભરાતા પ્રભાવભંડારને લીધે પ્રગટેલા ઔદાર્યથી.

પોતાની માનવતાની પૂજા જ એને મન અનતિક્રમણીય એવો પરમ ધર્મ છે. વૃત્તિઓના વિનાશ પર રચાયેલી માનવતા તરફ તે તિરસ્કારથી બુએ છે. નિર્માલ્યતા જે પોતાને ભલ્લાઈ કહાવે છે, કાયરતા જે પોતાને નમ્રતાનું નામ આપે છે, જોર અજમાવવાને નિર્બળ એવી ભીરુતા જે પોતાને ધૈર્ય તરીકે ઓળખાવે છે, વેર લેવાની અશક્તિ જે ક્ષમારૂપે વિચરે છે, તેને તે દાસોની નીતિ ગણે છે. 'ખલોન્ડ આર ધી મીક, ફોર ધે શેલ ઇન્હેરીટ ધી અર્થ'—એમાં નિર્માલ્યતાના આશાવાદ સિવાય એ કંઈ જોઈ શકતો નથી. જે જીવન ઉત્તેજે છે, જે

જીવન પ્રેરે છે, તેમાં જ તેને માનવતા જણાય છે. વૃત્તિઓના નિરોધ પર, સુખના વિસર્જન પર, મૃત્યુની પયગંબરી પર રચાયેલી માનવતાને તે અધમમાં અધમ દાસવૃત્તિનું લક્ષણ ગણે છે. એની માનવતાને એક જ પ્રેરણા છે: નિશ્ચિદ ને ભયંકર સત્તાકાંક્ષા. એનો એક જ સ્વધર્મ છે: પોતાના સ્વભાવનો.

સીઝરે અને સિકંદરેની માનવતા આમ એક મહાન ભાવના બની રહે છે. નીતિથી પર એવી આ ભાવના એ જ જીવનનું પરમ સત્ય બને છે. કેટલાકને આ નમ્ર પશુતાની પૂજા લાગશે, પણ આ 'પ્રભુઓ'ની માનવતામાં વૈનૈતિક માનવતા જેટલો પરાક્રમનો ઉત્સાહ અને નૈતિક માનવતાના જેટલી સ્થિતપ્રજ્ઞા છે. હિંમત, પરાક્રમ, મહત્ત્વાકાંક્ષા, સ્થિરતા અને સ્વાસ્થ્ય વિના દુર્જય શક્તિ આવતી નથી; અને શક્તિ વિના 'પ્રભુઓ'ની માનવતા શક્ય નથી.

નીટ્ઝેનું આર્ષદર્શન દુનિયાના કોઈ પણ આર્ષદર્શનથી ભવ્યતામાં, પ્રતાપમાં કે પ્રેરકતામાં ઊતરતું નથી. તે કહે છે :

‘હું માનવશ્રેષ્ઠો વર્ણવું છું. મનુષ્ય છે તે પોતાનાથી પર એવા માનવશ્રેષ્ઠને સરભવવા માટે જ. તમે એ સર્જન માટે શું કર્યું?’

‘પ્રાણીમાત્રે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ એવું સર્જ્યું’ : તમે શું આ પ્રવાહ પાછો વાળશો? અને મનુષ્યથી પર જવાને બદલે બન-વરો તરફ વળશો?’

‘માણસ ને વાંદરાને શો સંબંધ? તે માણસની સરખામણીમાં વિડંબનાની મૂર્તિ છે; કલંક છે. જ્યારે માનવશ્રેષ્ઠો જન્મશે, ત્યારે માનવ પણ એક વિડંબના, એક કલંકરૂપે રહેશે.’

‘તમે જંતુમાંથી મનુષ્ય થયા, હજી તમારામાં ઘણી ચે જંતુતા છે. એક વખત તમે વાનર હતા. હજી પણ માણસ

જિંઝા પ્રકારનો વાનર છે. તમારામાં ડાહ્યામાં ડાહ્યો પણ એક વિસંવાદ છે. પ્રેત અને વનસ્પતિ એ બેનું મિશ્રણ છે. ત્યારે શું હું તમને પ્રેતો કે વનસ્પતિ થવાનું શીખવું ?’

‘સાંભળો ! હું તમને માનવશ્રેષ્ઠો વર્ણવું છું. માનવશ્રેષ્ઠો તે જ ભૂતલની સાર્થકતા. તમે જરૂર કહેશો, કે માનવશ્રેષ્ઠ જ ભૂતલનું સાર્થકય બનશે.’

‘હું આદેશ કરું છું, બંધુઓ ! પૃથ્વીને જ વળગ્યા રહો. પૃથ્વીથી પર એવી આશાઓની કોઈ તમને વાત કરે તો તેમાં શ્રદ્ધા રાખશો નહિ. જાણ્યે કે અજાણ્યે તે ઝેર દેનારી છે.’

‘જીવનને તિરસ્કારનારા તે બધા જાતે કહોવાઈ ગયેલા, વિષથી ભરપૂર છે. પૃથ્વી તેમનાથી થાકી રહેલી છે. તેમને જવા દો.’

‘એક વખત ઈશ્વરનો દ્રોહ મોટામાં મોટો ગુનો હતો; પણ ઈશ્વર ગુજરી ગયા અને દ્રોહ કરનારા પણ ગુજરી ગયા. પૃથ્વીનો દ્રોહ કરવો—અજ્ઞેયને પૃથ્વીથી વધારે માન આપવું, એ ભયંકરમાં ભયંકર પાપ છે.....’

‘મનુષ્ય જ્ઞાનવર અને માનવશ્રેષ્ઠ વચ્ચે બંધાયેલું દોરડું છે....’

‘એકાંત અરણ્યમાં આત્મા બીજો અવતાર લે છે. અહિંયાં આત્મા સિંહ બને છે; સ્વાતાંત્ર્ય મેળવે છે; પોતાના અરણ્યમાં આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરે છે.’

‘તે છેલ્લા અધિપતિને શોધે છે, તેના તરફ વેર કરે છે, તેના છેલ્લા ઈશ્વર સામે વેર કરે છે અને મહાસર્પ વૃત્ર સાથે વિજયયુદ્ધ આદરે છે. સિંહ જેને પોતાનો ઈશ્વર અને પ્રભુ માનવાની ના પાડે છે, એ મહાસર્પ કોણ ? એ મહાસર્પનું નામ ‘તું પણ કર.’ સિંહનો આત્મા કહે છે : (તારી આજ્ઞા

નહિ) 'હું જ કરીશ.'^૧

આમ 'પ્રભુ' માનવતા ક્યારે સિદ્ધ કરે છે, કે જ્યારે તે પોતાને નીતિઅનીતિનો—શુભઅવશુભનો નક્કી કરનાર માને છે ત્યારે. 'એને કોઈની સંમતિ જોઈતી નથી. એ પોતે જ ન્યાય કરે છે. જે મને પીડે છે તે જ પીડાકારક છે. પ્રભુ પોતે ખરું—ખોટું નક્કી કરનાર છે.' એ પોતાનાથી પર એવા માનવ-શ્રેષ્ઠ સરજવા મથે છે.

સતત સેવેલી સત્તાકાંક્ષા, નિશ્ચલ ને અડગ પરાક્રમે સેવેલો પ્રભાવ, એ જ આ માનવતાની ખરી પ્રેરણા. 'ખીટક ચોર સીટીઝ ઓન ધી વિષુવિયસ, લીવ ડેન્જરસલી.' (તમારાં નગરો જ્વાલામુખી પર રચો, ભયંકર રીતે જીવો.)

'પ્રભુ'ની માનવતા જોઈ ડરમાં કે તિરસ્કારમાં પૂઠ ફેરવાનો અર્થ નથી. જે પ્રજા મહત્તા સાધે છે, ત્યાં આવો 'પ્રભુ' વર્ગ છે. ત્રિપુરાશિના વિશ્વવિનાશક તાંડવની માફક આ માનવતાનો પ્રભાવ દાસોને જોટલો ભયાનક છે, તેટલો જ વીરો માટે પ્રેરક છે.

આ પ્રકારની પારનૈતિક માનવતાનું દર્શન નીટ્ઝેને સાહિત્ય-સ્વામીઓમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન અપાવે છે; કારણ કે એ જોટલું સત્ય છે તેટલું પ્રેરક છે, જોટલું પ્રેરક છે તેટલું જ વિપ્લવકારક છે.

૯

શ્રમણ માનવતાનું પારનૈતિક સ્વરૂપ તે આર્ય માનવતા.

બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવર્ત્યા પછી શ્રમણ ભાવનાને આર્યોએ ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં, સૂત્રોમાં ને સાહિત્યમાં સ્થાન આપ્યું; ઘણીવાર તેના તે જ શબ્દો એક જૂના આર્ય અર્થમાં અને બીજા શ્રમણ અર્થમાં વપરાયા; ઘણીવાર ગીતામાં ને યોગસૂત્રમાં થયું છે તેમ

શ્રમણ અને આર્ય ભાવનાનો સમન્વય કરવાના પ્રયત્નો થયા; ઘણીવાર મહાભારત જેવા ગ્રંથોમાં સુધારાવધારા થયાથી આર્યોની માનવતાના નિર્માણ રંગમાં ઠાં તો શ્રમણ ભાવનાના કે બીજા સંસ્કારના રંગ લગ્યા; અને પાછળથી શ્રમણ ભાવનાએ ઊંડાં મૂળ નાંખ્યાં હોવાથી આર્ય માનવતાનાં આર્ષદર્શન શક્ય થયાં નથી.

આ કારણોથી આર્ય માનવતાનું આર્ષદર્શન એક જ સાહિત્યસ્વામીના સાહિત્યમાં મળવું અશક્ય છે. કયા કર્તાનું કયું સાહિત્ય તેનો મેળ રહ્યો નથી; અને કયા સાહિત્યમાં કઈ ભાવનાનો કયારે રંગ લાગ્યો તે કહેવાતું નથી; છતાં વેદમાં, ઉપનિષદમાં, સૂત્રોમાં, મહાભારતમાં ને ગીતામાં તે માનવતાનાં આર્ષદર્શનો મોજૂદ છે-છૂટાછવાયાં, છતાં સ્પષ્ટ છે.

શ્રમણ અને આર્ય માનવતા નિરાળી છે; તેનો સંગમ શાય તોપણ બેનાં રંગરૂપ બુદ્ધાં રહે છે. થોડે સુધી બંનેનાં દિશા ને રંગ એક જેવાં જણાય છે; પણ ખરું વ્યક્તિત્વ આવતાં બંને બુદ્ધાં પડે છે. બંનેની પ્રેરણા, બંનેનાં ધ્યેય, બંનેનાં પ્રાગલ્ભ્ય તદ્દન બુદ્ધાં દેખાઈ આવે છે.

શ્રમણની પ્રેરણા અત્યંત કોમલ હૃદયમાંથી ઉદ્ભવે છે; તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા હુઃખનો આત્યંતિક અભાવ સાધવાની છે.

આર્યની પ્રેરણા શક્તિની ભૂખમાંથી ઉદ્ભવે છે; તેની આકાંક્ષા સર્વદેશીય વિજય માટે છે. મુખ્ય ને ન ભુલાય એવો ફેર : પોતાનાં કે પારકાનાં હુઃખથી તે વિહ્વળ બનતો નથી.

આર્ય ઉચ્ચારે છે :

‘હે અગ્નિ ! પરમ એવી શક્તિમાં ભાગ આપ; અને આપ એક ભાગ મધ્યમ એવી શક્તિમાં, અને છેલ્લી શક્તિમાં....

હે જેથી મારો કોઈ વિજેતા થાય નહિ....'૧

‘અગ્નિ ! તું આ ઉદ્ધરસ લે ને મને તેજોમય કર. હે અગ્નિ ! મને વર્યાસ આપ, સંતતિ આપ, આયુષ્ય આપ : ત્યારે મને દેવો ને ઇંદ્ર ઋષિ તરીકે ઓળખશે.’૨

‘અક્ષય આશ્રયના દેનાર ઇંદ્ર ! અમને સહસ્રધા શક્તિ દે, હે જેમાં સકળ માનવતા-પુરુષત્વ-આવી જાય.’૩

‘હે ઇંદ્ર ! તારા ઔદાર્યને સીમા નથી. અમારા પર કૃપા કર, વજ્રધારી મધવા ! અમારી પ્રાર્થનાને પેટે તેં શક્તિ જ આપી છે.’૪

‘અમારું બળ સાત ભુવનોને ભરે; ચાર દૂરસ્થ સ્થાનોને ભરે. સમૃદ્ધિની શોધમાં, વિશ્વદેવા સાથે, અમારી સમૃદ્ધિ અમને રક્ષે.

‘અમારું બળ અમને દાન અપાવે; અમારા બળથી દેવો ઋતુઓનો સહચાર સાધે. શક્તિથી વીરોના સંઘર્ષી સમૃદ્ધિ મને મળી છે. બળનો ઇશ હું સર્વે ભુવનો જીતું.

‘અમારી સમક્ષ શક્તિ હો, અમારી વચ્ચે પણ શક્તિ હો. શક્તિ, અમારા હવિથી, દેવોની મહત્તા વધારે. શક્તિથી વીરોના સંઘર્ષી સમૃદ્ધિ મને મળી છે. બળનો ઇશ હું સર્વે ભુવનો જીતું.’૫

‘વિજ્ઞાન કરતાં બળ વધારે બળવાન છે; એક બળવાન સો વિજ્ઞાનવાનને કંપાવે છે.’૬

‘જે પ્રયત્નશીલ છે તે જ જીતે છે, શાંતિથી રહે છે, સમૃદ્ધ બને છે.’૭

(૧) ઋગ્વેદ ૧. ૬. ૨૭. (૨) ઋગ્વેદ ૧. ૫. ૨૩. (૩) ઋગ્વેદ ૧. ૧. ૧૦. (૪) ઋગ્વેદ ૮. ૬. ૪૬. (૫) યજુર્વેદ ૧૮. ૪૭. (૬) ઓદોગ્ય ૭. ૮. (૭) ઋગ્વેદ ૭. ૩૨.

આમ શક્તિ-તેજભરી, વિજયવતી શક્તિ આર્ય વાંછે છે. શ્રમણની માફક દુઃખના અભાવ પર તે મુગ્ધ નથી; શ્રી-વિજયભૂતિ તેનું પરમ ધ્યેય છે.

દુઃખનો વિનાશ કરવા જે પ્રયોગ શ્રમણ કરે છે, તે જ પ્રયોગ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા આર્ય કરે છે. દુઃખનું મૂળ એવી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવા શ્રમણ તિતિક્ષા ને વૈરાગ્ય સેવે છે; પણ આર્ય તેને પોતાની નિર્જળતા કાઢી નાંખવા સેવે છે. એકને મન નિર્મમત્વમાં જ સિદ્ધિ રહી છે; બીજો તેને એક પ્રબળ સાધન લેખે છે.

આર્ય માનવતાને મૂર્તિમાન કરનાર ભગવાન કૌટિલ્ય કહે છે:

‘કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ તથા હર્ષ છોડી ઇન્દ્રિય પર વિજય કર; એનાથી વિદ્યા અને વિનય મળશે.’

શ્રમણનું ધ્યેય સંસ્કારનું છેદન-દુઃખનો અભાવ-નિર્વાહ-અહિંસામય શૂન્યતા છે. તે પ્રાપ્ત કરતાં તે માનવતાની સિદ્ધિ પામે છે. તે યુદ્ધ થાય છે.

આર્ય તિતિક્ષા સેવી માત્ર સુખદુઃખથી બેપરવા થાય છે; પરિસ્થિતિથી સ્વતંત્ર થાય છે. ઇન્દ્રિયવિજય સાધી શક્તિએદના માર્ગો બંધ કરે છે; સ્વાસ્થ્ય મેળવે છે. તે નિરાશી થાય છે, નિર્મમ થાય છે અને તે પળથી તેની માનવતાની શરૂઆત થાય છે.

આમ શ્રમણ જે પળે નિર્વાણને સ્પર્શે છે, તે પળે આર્યની માનવતા વિકસે છે.

આર્ય સશક્ત છે. એની યુદ્ધિ રાગદ્વેષથી અસ્થિર નથી. એ નિત્યસત્ત્વસ્થ છે. એનો આત્મા-એની પોતાની વિશિષ્ટતા-એનાં સ્વભાવ અને શક્તિનું રહસ્ય તે જાણે શકે છે. એની વિરાગી દૃષ્ટિએ બધાં મનુષ્યોનો અને બધાં બળોનો પોતાની સાથેનો સંબંધ પરબાધ છે. નિરહંકાર એના આચાર્ય અને

પોતાના બળનું માપ કાઢી શકે છે; અને પોતે પોતાની શક્તિઓ, પોતાની વિશિષ્ટતા, પોતાનો સ્વભાવ સમજી શકે છે. એ અચુક્ત નથી, એક આત્મસંવાદી શક્તિ છે; યોગી છે.

મહાવ્રતો, તપશ્ચર્યા, ઇન્દ્રિયવિન્યય, શ્રમણ માનવતાને અહિંસામયતામાં ફેરવી નાખે છે; પણ આર્ય માનવતાને દરેકની જ વિશિષ્ટતા—ભવ્ય અને તેજોમય શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય-થી દુર્ધર્ષ એવી વિશિષ્ટતાના ભાનમાં ચકચૂર મૂકી બંધ છે. વૃત્તિનિરોધ એકને વિમલ ચંદ્ર સમ અહિંસા બનાવી મૂકે છે; બીજાને તેના જ સ્વભાવ પ્રમાણે વિમલ ચંદ્ર, ધૂધવતો સાગર, ગર્જતો જ્વાલામુખી કે પ્રખર સૂર્ય કરી મૂકે છે. પોતાના સ્વભાવને લાક્ષણિક શક્તિમાં ફેરવી નાખવો એ જ આર્ય માનવતા.

આમ શ્રમણ ને આર્ય માનવતાના પ્રવાહ તદ્દન જુદા પડે છે; અને એનું કારણ એક જ છે. શ્રમણને મન અહિંસા સાર્વ-ભૌમ મહાવ્રત છે; પરમ સાધન ને પરમ સાધ્ય છે. આર્યને અહિંસા નિર્મમત્વ મેળવવાનું સાધન છે. તે મળ્યે, એ ‘ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ’ કોઈનો શોક કરતો નથી.

તેજોમય ને પ્રતાપી બનેલી પોતાની સ્વભાવજન્ય વિશિષ્ટતા સાથે આર્ય તાદાત્મ્ય મેળવે છે, ત્યારે ઇંદ્રના વજ્રની માફક, વિદ્યુતના બળની માફક તે એક પ્રાકૃતિક શક્તિ—એલિમેન્ટલ ફોર્સ બને છે; ને દુર્ધર્ષ પ્રાણલ્ય મેળવે છે. તે લડે કે લડાવે, હસે કે હસાવે, મારે કે મરાવે, જિવાડે કે કચરે, રચે કે વિનાશે—એ તો માત્ર એક શક્તિ બની રહે છે. એનું વર્ચસ ઘટતું નથી; એનું પ્રાણલ્ય ઘટતું નથી; એની શાંતિ ઘટતી નથી.

એ પોતાના સ્વ-ભાવ-આત્મા-ની જ વિશિષ્ટતાને પંથે વિચરે છે. ‘મયિ સર્વાણિ કર્માણિ’ કરી બધાં કર્તાવ્યો પોતાની જ બુદ્ધિથી પ્રેરાયેલાં, ને પોતાની જ દૃષ્ટિએ યોગ્ય ગણીતે

યુદ્ધ કયે જાય છે: શ્રી, વિજય ને ભૂતિ મેળવવા—પોતાના સ્વ-ભાવની સિદ્ધિ મેળવવા—પોતાને જ પોતાનો શાસનકાર, પોતાને જ પોતાની નીતિ, પોતાના સ્વભાવને જ પોતાનો સ્વધર્મ માનીને.

—દ્વિતીયે તે દાનવોને વિનાશવાની શક્તિ; વસિષ્ઠ તે વિશુદ્ધિમય પ્રેરકતાની ઉન્નત ભાવના; વિશ્વામિત્ર તે સંસ્કાર ને શક્તિની ગર્જના; જમદગ્નેય તે સંસ્કૃતિનો અગ્નિ પ્રસારતો વિનાશક દાવાનળ; ઔર્વ તે પરસંસ્કાર બાળવાનો ઉગ્ર વડવાનળ: આ કલ્પના ને ભાવનાની બનેલી તેજોમય પ્રાકૃતિક શક્તિઓ;

—અને ભીષ્મ તે તપસ્વી, વ્રતધારી, મુત્સદી, ન્યાયી રાજ્યસત્તાનું ગૌરવ; વેદવ્યાસ તે સંસ્કાર ને સાહિત્યની ઘટનામાં રહેલી દિવ્યદર્શી સર્વગ્રાહી સર્જકતા; વાસુદેવ તે વિજયશ્રી ને ભૂતિની સર્વોગસુંદર સિદ્ધિની મહત્વાકાંક્ષા; યાજ્ઞવલ્કય તે નિર્મલ ને નિઃસીમ પ્રકાશ પાડતી જ્ઞાનજ્યોતિ; પાણિનિ તે વિશુદ્ધ વાણીની વ્યવસ્થિત અપૂર્વતા—તપ અને એકાગ્રતાથી ભાવનામય થયેલી આર્ય માનવતાની દુર્જય મૂર્તિઓ;

—અને ભગવાન બુદ્ધ પોતે, એક દૃષ્ટિએ ગણીએ તો શ્રમણ માનવતાના પ્રસારક; પણ બીજી દૃષ્ટિએ ઇન્દ્રિયવિજયથી સ્વભાવજન્ય અનુકંપાને પ્રાકૃતિક શક્તિમાં ફેરવી પોતે તે શક્તિમાં લીન થઈ જનાર આર્ય;

—અને ભગવાન ચાણક્ય તે રાષ્ટ્રવિધાન ને સુવ્યવસ્થાની મહત્વાકાંક્ષી ને સર્વગ્રાહી તપોમય શક્તિ;

—અને પ્રણય બનેલા ચૈતન્ય; વિચાર બનેલા શંકર; પડકાર બનેલા પ્રતાપ; વિજય બનેલા શિવાજી; રાષ્ટ્રીયતા બનેલા દયાનંદ ને અરવિંદ; જ્ઞાનસમૃદ્ધિ બનેલા રામકૃષ્ણ ભાંડારકર ;

—આ બધા એક જ કુટુંબના આર્યો; યોગીઓ; તપે બનેલી પ્રાકૃતિક શક્તિઓ; મનુષ્યદેહી વિશિષ્ટ ભાવનાઓ !

અત્યારે આ પંક્તિમાં ઉમેરવા માટે મહાનમાં પણ મહાન એવા એક જીવંત ગુજરાતીનું નામ જીલ્લે આવે છે....પણ બાર-હાલી યાદ આવે છે....તેમનું સ્થાન આ શક્તિઓ સાથે નથી; શ્રમણ માનવતા સિદ્ધ કરેલા મહાત્માઓમાં છે. એમની વિશિષ્ટતા અનુકંપા નથી; અને છતાં એમને મન અહિંસા આદિ, મધ્ય અને અંતમાં છે.

૧૦

આમ માનવતાનાં જુદાંજુદાં આર્ષદર્શનો યુગે યુગે થાય છે; અને છતાં દરેક માનવતાનો પ્રકાર એક વ્યાપક દૃષ્ટિમાં પણ આવી શકે.

આર્ષદર્શનોનું એકીકરણ કરી શકાય ?

પોતાની વિશિષ્ટતા સશક્ત, સુરેખ ને સચોટ થાય, એ પ્રયત્નમાં જ દરેકની માનવતા શરૂ થાય છે; એ વિશિષ્ટતાનું યુદ્ધરૂપે પ્રદર્શન થાય, તેમાં જ માનવતાની સિદ્ધિ છે, એ વિશિષ્ટતાના શક્તિસ્થેદમાં જ માનવતાની અપૂર્ણતા છે.

સીઝરે સ્વચ્છંદથી શક્તિસ્થેદ ન આદર્યો હોત, તો ચાલુક્ય-માં ને એનામાં શો ફેર રહેત ? એકે રોમન સામ્રાજ્યની પુનર્ઘટના કરી, બીજાએ આર્યોવર્તની પુનર્ઘટના કરી. સીઝર પ્રાકૃતિક શક્તિ ન થઈ શક્યો, એટલી એની માનવતાની ઊણપ.

શ્રમણ માનવતા સિદ્ધ કરવા જનાર જો બધા સ્વભાવે અનુકંપાપૂર્ણ હોય અને નિર્મમત્વથી પોતે અહિંસામય બને, તો કોઈને કાંઈ કહેવાનું રહે જ નહિ.

તે જ પ્રમાણે ‘પ્રભુ’ વર્ગની વૃત્તિઓમાં માનવતા છુપાઈ

હોય, તો દાસવર્ગની વૃત્તિઓમાં શા સારુ નહિ? સત્તાકાંક્ષામાં માનવતા રહી હોય, તો અનુકંપામાં પણ શા સારુ નહિ?

અથા આર્ષદ્રષ્ટાઓએ દર્શાવેલી ભિન્નતામાં એકતા જડે છે.

કોરિયોલેનસ માનું માન રાખવાના ગર્વમાં વિદેહ થયો; સ્ત્રીઝર રોમનું રાજ્યતંત્ર એકહાથે કરતાં વિદેહ થયો; ભીષ્મ હસ્તિનાપુરની રાજ્યસત્તાનું ગૌરવ સાચવતાં વિદેહ થયા; ખ્રિસ્ત દરિદ્રોનાં દુઃખ હરવા જતાં વિદેહ થયા; સિદ્ધાર્થ ભૂતદયાની લગની લગાડતાં વિદેહ થયા; શ્રીકૃષ્ણ ભારતના ગૌરવને મૂર્તિ-માન ન કરી શકતાં વિદેહ થયા.

દરેકની વિશિષ્ટતા જુદી છે, પણ દરેકની વિશિષ્ટતાનું પ્રાબલ્ય એકસરખું તેજસ્વી ને ગૌરવશીલ છે. દરેકની માનવતા એકસરખી મહાન છે, કારણ કે દરેકને સ્વભાવ એ જ ‘સ્વ’નું કારણ છે; અને એણે પ્રેરેલી દૃષ્ટિ તે દરેકને માનવતાનું ધ્યેય બતાવે છે. એ ધ્યેયની સિદ્ધિ તે પરમ ધર્મ—સ્વધર્મ. એ સ્વધર્મ માટે નિધન સેવવું તેમાં જ દરેકની માનવતાની મહત્તા.

આ પ્રમાણે આર્ષદ્રષ્ટાઓ યુગે યુગે માનવતાનાં દર્શન કરી ને કરાવી, પ્રયત્નની મહત્તા પ્રેરી, સ્વભાવની સિદ્ધિનાં રહસ્યો શીખવી, આ દેહે ને આ સ્વભાવે અદ્યતા છાંડી ગગનચુંબી મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા પ્રગટાવે છે. એમણે સેવેલા શબ્દપ્રહ્લના સર્વવ્યાપી પ્રતાપમાં તણાઈ આપણે ભૂતકાલીન માનવતાની ભવ્યતાના ધ્યાનમાં લીન બનીએ છીએ; અને સર્વ ધર્મો છોડી ‘માનવતા’ના શાશ્વત ધર્મને શરણે જતાં, ગર્વ ને આનંદ ધરીએ છીએ.

“સસ્તુ” સાહિત્ય” એટલે “હિંચામાં હિંચુ” સાહિત્ય”

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

શાસ્ત્રગ્રંથો-મૂળ તથા અનુવાદ

પુસ્તકનું નામ	પૃષ્ઠ	કિંમત	પોસ્ટેજ
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ-શ્રીમત્ શંકરાચાર્યકૃત	૨૨૪	૧-૪	૦-૩
બળવાન બનો!-કર્મનો શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ (ગુજરાતી ભાષાંતર)			
શ્રી. સાતવલેકરજીની ટીકા સાથે-(યજુર્વેદનો પહેલો અધ્યાય) ૧૧૨	૦-૮	૦-૨	
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર	૪૭૨	૧-૪	૦-૪
વિવેકચૂડામણિ-શંકરાચાર્ય-વિરચિત : મૂળ સહિત ભાષાંતર	૧૬૦	૦-૧૨	૦-૨
જીવ-મુક્તિવિવેક-મુક્તિ માર્ગદર્શન આપતો પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦	૧-૪	૦-૨
અષ્ટાવકગીતા-શ્લોકો તથા સરળ અર્થ	૭૨	૦-૮	૦-૧
મહાવાક્ય-રતનાવલિ-સરળ અર્થ સાથે	૧૪૪	૦-૧૨	૦-૨
એકાદશ ઉપનિષદો-મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષાંતર...	૪૫૨	૨-૮	૦-૫
બૃહદારણ્યક ને બીજાં સો ઉપનિષદો-(છપાય છે : સત્વર બહાર પડશે.)			
વિદુરનીતિ-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર	૧૬૮	૦-૧૨	૦-૨
મનુસ્મૃતિ-સરળ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકો સહિત	૬૪૦	૩-૦	૦-૫
આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્યનીતિસાર-સરળ અર્થ સાથે			
ચૂંટેલા ધર્મનીતિના શ્લોકો	૨૦૮	૦-૮	૦-૨
વિષ્ણુસહસ્રનામ-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો અર્થ સાથે	૧૨૮	૦-૪	૦-૧

શાસ્ત્રગ્રંથો-માત્ર અનુવાદ

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, } ૧૬૦૮	૧૨-૦	૨-૦
ઉપશમ ને નિર્વાણ-આ છ પ્રકરણો-ચાર દળદાર ગ્રંથો }		
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ-બૃહદ્ યોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ ઉપયોગી ગ્રંથ ૫૫૪	૨-૮	૦-૫
વિચાર-સાગર-વેદાંતના દોહન-સારરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક ૪૩૨	૨-૮	૦-૫

૧૨૬

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના

શ્રીમદ્ ભાગવત-ખે ગ્રંથમાં ભાષાંતર, નવી ૧૧મી આવૃત્તિ ૧૨૪૦	૮-૦	૧-૬
,, ,, -ભાગ રત્ને (૮મી આવૃત્તિ) છૂટક મળશે. ૧૬૭	૩-૦	૦-૧૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં ૯૨૮	૬-૦	૦-૧૪
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મ, ચાર વર્ણુ તથા આશ્રમનાં સામાન્ય ધર્મો વગેરે ...	૮૫૬	૭-૮ ૦-૧૪
મહાભારત-દળદાર ૭ ગ્રંથોમાં ...	૫૨૦૮	૪૫-૦ ૬-૦

અન્ય ધાર્મિક ગ્રંથો

આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-સ્વામી સ્વયંન્વ્યોતિ તીર્થ ...	૧-૪	૦-૨
ધર્મપદ-૫૦ એચરદાસ દોશીની ટીકા, મૂળ તથા અનુવાદ સાથે ૧૯૨	૧-૦	૦-૨
આત્મરામાયણુ-રામાયણનાં પાત્રોના લાક્ષણિક અર્થો દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સમન્વયનું અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક ૧૪૦	૦-૧૨	૦-૨
ધરમાનંદની પ્રાપ્તિ-શુદ્ધાદેવ મતથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ રસિક વાતચીતરૂપે : વૈષ્ણવો માટે ખાસ ઉપયોગી... ..	૨૬૪	૧-૮ ૦-૪
પરમ સુખી થવાના ઉપાય-શ્રીમન્નથુરામ શર્માદ્વિત ...	૩૩૬	૨-૦ ૦-૪
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-મહાપુરુષોનાં ઉપદેશ-ભજનો ૬૦	૧૬૮	૧-૦ ૦-૨
વિવેકાનંદસાર-વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપ ૨૬૪	૨-૦	૦-૪
સ્વરૂપવિચાર-ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ ૧૦૪	૦-૧૦	૦-૨
તુંકારામગાથા-ખે ગ્રંથમાં-ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-પ્રેરક ૪૧૪૧ મરાઠી અભંગોનું સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬-૦ ૦-૧૫
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો-આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ, યજ્ઞનું રહસ્ય, આનંદ, જીવતો દોણુ છ ? ઇત્યાદિ ખાખતો સમન્વયતા		
વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ-(ગ્રંથ ૧લા રૂપે) આવૃત્તિ પમી ૫૬૪	૨-૮	૦-૬
સદુપદેશો ઇત્યાદિ-(ગ્રંથ ૩મ્ રૂપે)	૫૨૦	૨-૮ ૦-૫
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-ધર્મ એટલે શું ? ભક્તિનું ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું કાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય, આપણું કર્તવ્ય, પુનર્જન્મ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજા, પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇ.		

सदुपदेशो-आवृत्ति २७ (भाग ४-५ इषे)	...	६००	२-४	०-६
संज्ञितयोग-आवृत्ति २७ (भाग ८मा इषे)	...	३८४	१-८	०-४
पातंजलयोग अने ज्ञानयोग-(भाग १०-११मा इषे)	...	५६०	२-०	०-५
पातंजल योगसूत्र-लगवान पतंजलिनां योगसूत्रो, अर्थ तथा स्वामी विवेकानंदना विवेचन साथे	...	१६२	१-०	०-३
ज्ञानयोग-आत्मा, व्यावहारिक वेदांत, कल्याणनो ग्रंथ, याज्ञ- वल्क्य अने जैत्रेयी उपर विवेकानंदे आपेक्षां व्याख्याने	...	२३६	०-१२	०-२
राजयोग-साधन, प्राण, प्राणुं आध्यात्मिक इष, प्राणुना संयम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि इत्यादि (स्वामी विवेकानंदले करेदी मीठा साथे)	...	१३६	०-१२	०-२
आध्यात्मभाषा-ग्रंथ १लो-स्वर्गस्थ अनंतप्रसादकृत : द्वय, अंभरीष, शम्भरी, नरसिंह, मीरांभाई ठोनां १६ आप वाते	...	७०८	३-०	०-७
आध्यात्मभाषा-ग्रंथ २लो-स्वर्गस्थ अनंतप्रसादकृत : द्वय- भाईतुं मामेकं, नामदेव, तुकाराम ने विठोबा, लक्ष्म- पितामह इत्यादि २४ आध्याने	...	७२०	३-०	०-६
वैदिक विनय-अं १-२-३ : शैलिंगा स्वध्याय भाटे यूटेला ३६० वेदमंत्रो : लाषांतर-विवरण सहित	...	८४०	३-१२	०-८
उपदेशसारसंग्रह-कपिवर तिरुवल्लीवरना वेदतुल्य उपदेशो	...	३८४	१-८	०-४
मुग्धाधरनाकंद-धर्मनीतिप्रैरक १०५ द्वांकां दृष्टांते	...	३००	१-८	०-४
विलुनी वाटे ने रामायणुनी रत्नप्रभा-गुरु-शिष्यते उप- देशात्मक संवाद ने रामायणु तथा आधुनिक युगनी तुलना	...	१६४	०-४	०-२

स्व० पट्टियारकृत पुस्तके

स्वर्गनुं विमान-संज्ञितो भडिमा समन्वयता ३२५ हाणला	३७२	२-०	०-४
स्वर्गनी कूंथी-सहचर्तन राणतां शीभवनाकं बोधदायक पुस्तक	३७२	२-०	०-४
स्वर्गनो भलनो-संज्ञितमार्गनी वीळ योपजी, दृष्टांते साथे	३१२	२-०	०-४
स्वर्गनो प्रकाश-ज्ञान अने परमार्थनो संबंध तथा पागल उरनाथनी नल्लुवालायक वाते	...	३३६	२-०
स्वर्गनी निंङ्गी-कंगाल मनोदशाने भाटे बोभियाइपे	...	३००	२-०

૧૨૮

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના

સ્વર્ગનો આતંદ-ભક્તિ ને તેના પ્રકારોની સમજ આપતું પુસ્તક ૩૬૦	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પગથિયાં .. ૩૬૦	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગની સડક-સ્વર્ગનો દ્વંદ્વો ને સરળ રસ્તો બતાવતું પુસ્તક ૪૬૮	૨-૦	૦-૫
સંસારમાં સ્વર્ગ-સંસારને સ્વર્ગરૂપ બનાવવા આ પુસ્તક વાંચો ૩૪૮	૨-૦	૦-૪
સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો: દૃષ્ટાંતો સાથે ૪૬૨	૨-૦	૦-૫

રામાયણ

ગિરધરકૃત રામાયણ-કવિ ગિરધરદાસની હસ્તપ્રત ઉપરથી ૭૬૨	૪-૮	૦-૧૦
માનસ રામાયણ-બે ભાગમાં, દુહા-ચોપાઈ, બાળબોધ લિપિ અને ભાષાંતર ગુજરાતીમાં, ૩૦ ચિત્રો સાથે ... ૧૪૦૦	૭-૦	૧-૪
તુલસીકૃત રામાયણ-ગુજરાતી લિપિમાં, ૩૬ ચિત્રો સાથે ૧૪૩૨	૭-૮	૧-૫
” ” -ભાગ રજો-આવૃત્તિ ૭મી ... ૬૪૦	૩-૦	૦-૧૧
વાલ્મીકિ રામાયણ-નવી આવૃત્તિ સત્વર છપાશે.		
” ” -ભાગ રજો (આવૃત્તિ ૩જી) છૂટક મળશે. ૭૬૪	૩-૦	૦-૧૨

ભગવદ્ગીતા

પુરુષાર્થબોધિની ગીતા-(ત્રણ ગ્રંથોમાં) મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ, અર્થ અને પંડિત સાતવલેકરજીની વિસ્તૃત ટીકા સાથે ૧૦૭૪	૧૧-૦	૧-૨
જ્ઞાનસત્ર ગીતા-ગીતાના મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ ને શબ્દાર્થ ૩૬૮	૧-૪	૦-૪
” ” ગુજરાતી લિપિમાં ગીતાના શ્લોકો, પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ સાથે ... ૩૬૮	૧-૪	૦-૪
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મોટા અક્ષર, ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત ૨૪૮	૦-૧૨	૦-૩
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચેલી 'ભાવાર્થદીપિકા' નામની સરળ ને ભાવવાહી દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર ટીકા આપેલી છે. આવૃત્તિ ૭મી : ૮૮૮	૪-૦	૦-૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-એક બાબુ શ્લોક ને બીજી બાબુ ભાષાંતર- વાળી, ચુટકો ૬૬ ૩૧૪x૫૫૫, બોર્ડપટ્ટીનાં પૃષ્ઠો ... ૪૮૦	૦-૮	૦-૩

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર-કદ ૩૮x૫: ૨૮૮ ૦-૪ ૦-૧

(માત્ર સંસ્કૃત પાઠ કરનારાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી)

મૂલ મૂલ ભગવદ્ગીતા-મોટા અક્ષર ૨૧૨ ૦-૧૦ ૦-૨

” ” મધ્યમ અક્ષર ૨૦૦ ૦-૫ ૦-૧

મૂલ મૂલ પંચરત્ન ભગવદ્ગીતા : મોટા અક્ષર : ૧૧૨ ૦-૧૪ ૦-૨

” ” ” મધ્યમ અક્ષર : ૩૩૨ ૦-૮ ૦-૨

” ” ” લઘુ અક્ષર : ૨૦૦ ૦-૫ ૦-૧

જીવનચરિત્રો

સ્વામી સહજાનંદ-ચરિત્ર તથા ઉપદેશો	...	...	૩૩૬	૧-૮	૦-૪
સાઈબાબા-શિરડીના સુપ્રસિદ્ધ મહાત્માનું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૪૩૬	૩-૦	૦-૫		
ચૈતન્યમહાપ્રભુ-ત્રણ ગ્રંથોમાં, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર)	૧૫૯૬	૬ ૮	૦-૧૫		
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને મહાત્મા એકનાથ-મે ચરિત્રો	૫૦૪	૨-૮	૦-૫		
રામકૃષ્ણ પરમહંસ-પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર...	૬૦૮	૨-૮	૦-૫		
સ્વામી વિવેકાનંદ-જીવનના પ્રસંગો આલેખતું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૭૮૪	૩-૦	૦-૭		
સ્વામી રામતીર્થ-વિસ્તૃત ચરિત્ર, વેદાંતના ઉપદેશો સાથે	૬૭૨	૩-૦	૦-૭		
સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૪૮	૨-૮	૦-૬		
સ્વામીશ્રી પ્રહ્લાદ ને શિવાનંદનાં ચરિત્રો...	૪૨૪	૧-૬	૦-૪		
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહારાયનાં ચરિત્રો...	૩૩૬	૧-૦	૦-૩		
મં સરયૂદાસજી, ભૂધરભક્ત ને જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦-૧૦	૦-૩		
ભક્તચરિત્ર-નાભાકૃત ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ૨૯ ભક્તોનાં					
પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો (આવૃત્તિ ૨જ)	...	...	૫૨૮	૨-૮	૦-૫
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ રજો-દેશપરદેશના સંતમહાત્માઓ,					
ઋષિમુનિઓ તથા વીર પુરુષોનાં ૭૦ દ્વંદ્વાં ચરિત્રો	૬૨૪	૨-૮	૦-૭		
ભારતના વીરપુરુષો-ઐતિહાસિક ૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪	૦-૪		
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો-મારવાડના રાજપૂત					
યુગના નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત	...	...	૩૦૪	૧-૦	૦-૩
મુસ્લિમ મહાત્માઓ-૯૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતોનાં ચરિત્રો	૭૫૬	૨-૪	૦-૭		

સંત-વાણી

કર્મગાથા-કર્મની શ્રેષ્ઠ ભાવના સૂચવતો કાવ્યસંગ્રહ ...	૨૪૮	૧-૦	૦-૩
પરિચિત પદસંગ્રહ-૧૧૨ ભક્તોનાં ૬૯૭ ભજનોનો સંગ્રહ	૪૦૦	૧-૧૨	૦-૪
મીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેડિયા) પસંદ કરેલાં ૧૬૩ ભજનો તથા પદો ...	૧૦૪	૦-૧૨	૦-૨
અખાની વાણી-અધરા શબ્દોના અર્થ તથા સુધારાવધારા સાથે	૫૦૪	૩-૦	૦-૬
દીવાને સાગર-જીવનસાફરોનો ઉલ્લાસ આપતો ગઝલસંગ્રહ	૪૮૦	૪-૮	૦-૫
ભજનસાગર-જુદાજુદા ભક્તોનાં ૬૩૧ ઉત્તમ ભજનોનો સંગ્રહ	૬૮૮	૨-૮	૦-૬
પ્રીતમદાસની વાણી-ધોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિનાઈનો સંગ્રહ	૫૬૦	૨-૮	૦-૪
તુકામ્હણે-પસંદ કરેલા અલંગો, મરાઠીમાં	૧૨૦	૦-૫	૦-૨

સ્ત્રી તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય

સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો-સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસાહક, ગામડાંની સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ઘટકોગ તથા સ્ત્રીઓની દરજ્જા ઇત્યાદિ અનેક વિષયો	૨૬૪	૧-૮	૦-૪
કલ્યાણમયી-સ્ત્રી ઉપયોગી વાર્તા પુસ્તક (બીજી આવૃત્તિ)	૨૨૪	૧-૦	૦-૩
શ્રીશારદામણિદેવી-(ચરિત્ર) લે. આનંદ ચૈતન્ય	૧૦૪	૦-૮	૦-૨
ટૂંકી વાર્તાઓ-ગ્રંથ ૧લો-સામાજિક નિર્દોષ ટૂંકી ૬૬ વાર્તાઓ	૫૮૮	૨-૮	૦-૬
” ” -ગ્રંથ ૨લો-કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાર્તાઓ	૫૭૬	૨-૮	૦-૬
” ” -ગ્રંથ ૩લો-સ્ત્રી-પુરુષો માટે જરૂરી ૫૬ વાર્તાઓ	૪૦૮	૨-૮	૦-૪
” ” -ગ્રંથ ૪લો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાર્તાઓ	૭૨૦	૨-૮	૦-૬
ભારતની દેવીઓ-ગ્રંથ ૧લો-પ્રાચીન યુગની ૧૧૩ સતીનાં ચરિત્રો	૭૩૨	૩-૦	૦-૬
” ” -ગ્રંથ ૨લો-મધ્યયુગનાં ઐતિહાસિક ૨૪૯ ચરિત્રો	૭૩૨	૩-૦	૦-૭
” ” -ગ્રંથ ૩લો-મધ્યયુગ ને અર્વાચીન ૧૬૬ ચરિત્રો	૮૦૪	૩-૦	૦-૭
બાલભારત-(સચિત્ર) ખાસ બાળોપયોગી સંક્ષિપ્ત મહાભારત	૨૮૮	૧-૮	૦-૪
બિરબલ અને બીજા-લે. જ્યોતીન્દ્ર હં. દેવે : : ખાદશાહ અને બિરબલની તથા બીજા રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ ...	૨૮૦	૧-૮	૦-૩
બાળસહબોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૦	૦-૪	૦-૧

સદ્ગુણી બાળકો-લે. સ્વં નારાયણ હેમચંદ્ર : સાહસ, શૌર્ય

અને પરોપકારવૃત્તિ જેવા સદ્ગુણો પ્રેરણું પુસ્તક ... ૧૩૬ ૦-૮ ૦-૨

ભારતીય નીતિકથાઓ-મહાભારતમાંની પર બોધક વાતો (છપાય છે.)

સુબોધક નીતિકથા-સ્વં બિરબલકૃત : ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો ૨૩૨ ૦-૮ ૦-૨

બાળકોની વાતો-ભાગ ૧લો : બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ... ૮૪ ૦-૬ ૦-૨

,, ,, -ભાગ ૨જો : બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ ૨૬૪ ૦-૮ ૦-૩

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો-૮૫ બોધદાયક પત્રો ૨૪૮ ૧-૪ ૦-૨

ભુવર્ણયુગ-લેખક કનૈયાલાલ મુનશી ... ૬૨ ૦-૮ ૦-૨

આત્મનિરીક્ષણ અને સંકલ્પ-લેં રમણલાલ વં દેસાઈ

સ્વસુધારણાની પ્રેરણા આપણું પુસ્તક : બીજી આવૃત્તિ ૧૬૮ ૧-૦ ૦-૨

સાહિત્યપ્રારંભિકા-લે. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરિયા ૧૪૪ ૧-૦ ૦-૨

ગુજરાતની ગઝલો-દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી-સંપાદિત

બુદ્ધીબુદ્ધી ૮૬ ઉત્તમ ગઝલોનો સંગ્રહ ... ૧૮૦ ૧-૦ ૦-૨

કચ્છની લોકવાર્તા-શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપટકૃત

રાજપૂતયુગની કચ્છ દેશની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ... ૩૫૪ ૨-૦ ૦-૪

ચેતના અને પ્રેરણા

અંતરની વ્યથા-લેં 'સોપાન' :: ૫ આત્મકથાઓ ૧૬૨ ૧-૪ ૦-૩

સુબોધકથાસાગર-બોધદાયક ૫૦૫ દષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ... ૪૬૪ ૨-૦ ૦ ૫

આગળ ધસો-('પુર્ણિમા દુધી કન્ટ'નું ભાષાંતર : આં ૩૭) ૪૬૮ ૨-૮ ૦ ૫

સુખી જીવનનાં સાધન-આનંદી જીવન માટે ઉત્સાહપ્રેરક ૩૧૨ ૧-૮ ૦-૪

આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧લો : બોધક ૪૩૪ દ્વંકાં દષ્ટાંતો ૪૩૨ ૨-૦ ૦-૪

,, ,, -ભાગ ૨જો : બોધક ૩૬૫ દ્વંકાં દષ્ટાંતો ૪૬૬ ૨-૦ ૦-૫

કતલખાનું-શ્રમજીવીઓનાં દુઃખ તથા ધનિકોની નિર્દયતા

દર્શાવતી નવલકથા (અખન સિંકલેરકૃત) ... ૬૬૬ ૩-૦ ૦-૬

- શુભસંગ્રહ-(ભા. ૨) દવાઓ ને ઉપયોગી માહિતી, ૧૪૮ લેખો ૫૪૪ ૨-૮ ૦-૫
 ,, -(ભા. ૬) ,, ,, ,, ૧૬૫ લેખો ૭૩૬ ૨-૮ ૦-૬
 ઔષધપુષ્પવાટિકા-રોખસાદીકૃત આ પુસ્તકમાં રાજનીતિ,
 ત્યાગીની રહેણીકરણી, મૌનનો મહિમા, શિક્ષણનું ફળ ઇત્યાદિ. ૧૩૬ ૦-૫ ૦-૨

આરોગ્ય અને વૈદક

- ખોરાકના ગુણદોષ-લેખક: ડૉ. રસિકલાલ જી. પરીખ: આયુ-
 વેદ પદ્ધતિથી આપણા રોગના ખોરાક માટે માર્ગદર્શન
 આપતું પુસ્તક-સુધારાવધારા સાથે નવી આવૃત્તિ ૧૦૦ ૦-૧૦ ૦-૨
- ઔષધિ કલ્પલતા-જડ ને હઠીલા રોગો ઉપર જીવંતી જીવંતી સાદી
 જડ ઔષધિઓના સેવન વિષે સમજૂતી આપતું પુસ્તક ૧૧૨ ૦-૧૨ ૦-૨
- આર્યભિષક અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ-અનેક
 વનસ્પતિઓનાં ગુણદોષ ને ઉપયોગ તેમ જ રોગો:
 તેમનાં લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ ૮૩૨ ૬-૦ ૦-૧૩
- આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-લે. ગાંધીજી :: શરીરરચના,
 હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડાં, પાણીના તથા માટી-
 ના ઉપચાર, ગર્ભવેળા સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે બાબતો ૧૨૮ ૦-૮ ૦-૨
- વૈદક સંબંધી વિચારો-ભાગ ૧લો : ઉપયોગી ૧૬૩ લેખો ૬૮૪ ૨-૦ ૦-૭
 ,, ,, -ભાગ ૨લો : ઉપયોગી ૧૨૮ લેખો ૪૩૨ ૧-૧૨ ૦-૫
- આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૧લો તથા ૨લો (વૈદ તિલકચંદ
 તારાચંદ્રકૃત) આયુર્વેદ ચિકિત્સાપદ્ધતિએ અનેક રોગ,
 તેમનાં લક્ષણ, કારણ ને સચોટ ઉપચારો સમજાવતો ગ્રંથ. ૧૧૫૨ ૪-૪ ૦-૧૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
 કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૨

પુસ્તકાલય
 હરદ્વાર કોંગ્રેસ

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, મહા-
ત્મા ગાંધીજી અને શિક્ષુ અખં-
ડાનંદ-એ ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણે મહાપુરુષોએ જનતાના
હિતનો મહાન સિદ્ધાંત વિચાર્યો, જાહેર
કર્ચો તે પોતાના જ જીવન દ્વારા અનેક
મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને ક્રિયાના
પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કર્મયોગી એવા શિક્ષુ
અખંડાનંદે જનસેવાનો ઉચ્ચ
પ્રકાર દેખાડ્યો છે.

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

તેમણે અજ્ઞાનરૂપી અંધાપો દૂર કરવા માટે પુસ્તકો દ્વારા ઉત્તમ
વાચનરૂપી રસાયન લાખો ગુજરાતીઓને પૂરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોનો
પ્રચાર કરી, જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન
ક્ષેત્રમાંથી ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને, સર્વ રીતે શુદ્ધ
કરીને સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં
છપાવ્યાં અને તેની લાખો પ્રતો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પોસાય
એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષે 'કથયન્તો માં નિત્યમ્' એ ગીતાસુત્ર
પ્રમાણે છેક છેવટની ઘડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુભ
સંસ્કારો રેખા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તમની પાછળ ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ
તેમણે કરી છે.

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી જિયું દાન છે; અને એ પ્રદેશમાં પહેલી
પંક્તિએ બેસનાર દાતા શિક્ષુ અખંડાનંદનું સ્થાન ગુજરાતના
ગૌરવમાં-હિંદના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

મદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri